ਵਰਿਆਮ

ਜਨਵਰੀ—੧੯੯੦ ਜਿਲਦ—੧੫ ਅੰਕ—੩

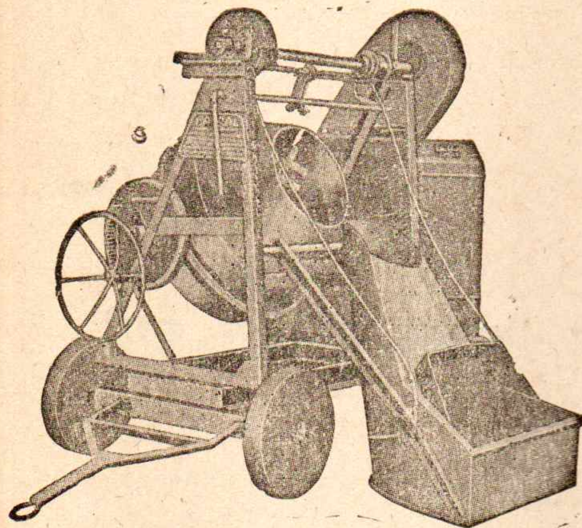
ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ
(ਜਨਮ ਪੁਰਬ ਬਸੰਤ ਪੰਚਮੀ)
ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਅੰਕ

https://archive.org/details/namdhari

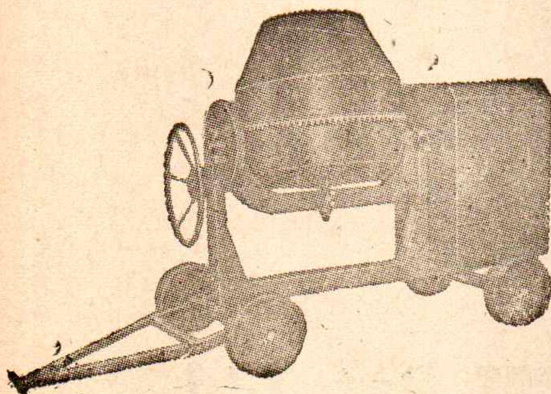
ੴ
ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਹਾਇ

RAJPAL

The Leading Name in Construction Machinery

ONCRETE MIXER 10/7 CFT

CONCETE MIXER 7/5

Manufacturers of

- Concrete Mixers of all Sizes
- Pan Mixers
- Vibrators of all Types
- Tower Hoists
- Hydraulic Press
- Spare Parts of all Makes Concrete Mixers

Phones Office : 529033
Factory : 501973
Resi. : 536093

BALWANT SINGH & SONS

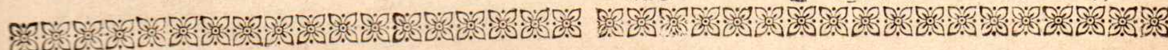
Office : 4E/11 JHANDEWALA EXTN.
NEW DELHI-110055

Factory : A 2/3, MAYA PURI, PHASE II
Opp. C-70 NEW DELHI-110064

ਵਰਿਆਮ ਦੇ ਦਰ

ਇਕ ਪ੍ਰਤੀ			੩.00 ਰੁਪਏ
ਸਾਲਾਨਾ ਚੰਦਾ			੩੦.00 ,,
ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਵਾਸਤੇ			੮੦.00 ,,
ਚਾਰ ਸਾਲ ਵਾਸਤੇ			੧੦੦.00 ,,
ਪੰਜ ਸਾਲ ਵਾਸਤੇ			੧੨੫.00 ,,
ਉਮਰ ਭਰ ਵਾਸਤੇ			੩੦੦.00 ,,
ਬਾਈਲੈਂਡ :	ਹਵਾਈ ਡਾਕ		੨੦੦.00 ,,
	ਸਮੁੰਦਰੀ		੮੦.00 ,,
ਅਰਬ ਅਫਰੀਕਾ ਤੇ ਯੂਰਪ		ਹਵਾਈ ਡਾਕ	੨੫੦.00 ,,
		ਸਮੁੰਦਰੀ	੮੦.00 ,,
ਅਮਰੀਕਾ : ਕਨੇਡਾ :		ਹਵਾਈ ਡਾਕ	੩੦੦.00 ,,
		ਸਮੁੰਦਰੀ ਡਾਕ	੮੦.00 ,,

ਸੰਪਾਦਕੀ

ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ

—ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ

੧੭ ਤੇ ੧੮ ਜਨਵਰੀ ਦੋ ਤਾਰੀਖਾਂ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਚੋਟੀ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਸਾਂਭੀ ਬੈਠੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਚਲਾਈ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਦੀ ਸਿਖਰ ਵੇਖਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ। ਸੰਨ ੧੮੭੨ ਦੀ ਠੰਡੀ ਜਨਵਰੀ ਦੀ ੧੭ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਮਾਲੇਰਕੋਟਲਾ ਵਿਖੇ ਚਲੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਨ ਦੇਸ਼ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਲਹੂ ਨੂੰ ਉਬਾਲਾ ਦਿਤਾ। ਮਾਲੇਰਕੋਟਲਾ ਦੇ ਕੋਲ ਜਮਾਲਪੁਰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਰਕੜ ਵਿਚ ੯ ਤੋਪਾਂ ਬੀੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਪਟਿਆਲਾ, ਨਾਭਾ ਅਤੇ ਜੀਂਦ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਪਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ੭੫੦ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸਿਪਾਹੀ ਵੀ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਖੜੇ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਪੈਂਦੇ ਮੀਂਹ, ਕਰੜੀ ਠੰਡ ਅਤੇ ਚਿਕੜ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਲਾਗਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ ਨਵੇਂ ਯੁਗ ਦੇ ਮਨਸੂਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਵੇਖਣ ਆਏ ਸਨ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਾਮਰਾਜ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਸਾਰੀ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੇ ਸੰਦ ਸਨ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਚ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਪਰਨਾਏ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸਨ। ਇਹ ਜਬਰ ਅਤੇ ਸਿਦਕ ਦਾ ਜੰਗ ਸੀ। ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੀ ਘੜੀ ਸੀ।

ਘਟਨਾ ਚਕਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਮੀਨਾਰੇ ਮਾਲੇਰਕੋਟਲਾ ਵਿਚ ਖੜੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਜੇ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੇ ਗਦਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣਾ ਇਕ ਛਤਰ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਲ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦੇਣ ਲਈ ਯੂ.ਪੀ. ਵਿਚ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਕਤਲਗਾਹ ਬਣਾਏ ਸਨ। ਇਕੱਲੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ੨੭੦੦੦ ਬੰਦਾ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਖੁਲੇ ਆਮ ਫਾਂਸੀਆਂ ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਤੋਂ ਲੋਕ ਤ੍ਰਾਹ ਉੱਠੇ ਸਨ।

ਐਨ ਇਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਕ ਗੁਮਨਾਮ ਪਿੰਡ ਭੈਣੀ ਵਿਚੋਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਉਦੇ ਹੋਈ। ਇਸ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਰਿਸ਼ਮਾਂ ਤੋਂ ਚਾਨਣ ਲੈ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉੱਚੀਆਂ-ਸੁੱਚੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਕੀਮਤਾਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ, ਸੱਚ ਅਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀਆਂ ਕਾਂਗਾਂ ਅੱਗੇ ਝੂਠ ਫਰੇਬ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੀਆਂ ਸਫਾਂ ਵਲੇਟੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਹ 'ਕਸੂਰ' ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਸਵੈਮਾਨ ਨਾਲ ਜੀਉਣ ਦਾ ਹੋਕਾ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਰਾਇਕੋਟ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਫਾਂਸੀਆਂ ਦੇ ਰੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਚੁੰਮ ਕੇ ਇਹ ਸਿੱਖ ਪਾਸ ਹੋਏ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਪਲੀਦ ਹੋਈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਹਵਨ ਦੀ ਅਗਨੀ ਤੇ ਘਿਓ ਹੀ ਪਾਇਆ। ਫਲਸਰੂਪ ਇਕ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥਾ ਮਾਲੇਰਕੋਟਲਾ ਵਲ ਤੁਰਿਆ। ਇਹ ਜੱਥਾ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਮਾਘੀ ਬਾਅਦ ਚਲਕੇ ਮਲੌਦ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਮਾਲੇਰਕੋਟਲਾ ਪੁੱਜਾ। ਮਲੌਦ ਵਿਚ ਕੁਝ ਝੜੱਪਾਂ ਬਾਅਦ ਮਾਲੇਰਕੋਟਲਾ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਕਾਰਜ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਜਥੇ ਨੇ ਹਵਨ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਆਹੂਤੀ ਪਾਉਣ ਦੀ ਠਾਨ ਲਈ ਸੀ। ੧੭ ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਮਿਸਟਰ ਕਾਵਨ ਨੇ ਖਲਨਾਇਕ ਦਾ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦਿਆਂ ਬਗੈਰ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆਂ ਬਗੈਰ ਦੋਸ਼ ਸਾਬਤ ਕੀਤਿਆਂ ਨਰਸੰਘਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦਿਨ ੪੯ ਨਾਮਧਾਰੀ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਛਾਤੀਆਂ ਡਾਹ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ। ਮੌਕੇ ਦੇ ਪੁਲਸ ਕਪਤਾਨ ਮਿਸਟਰ ਪਰਕਿਨਜ਼ ਨੇ ਉਸੇ ਸ਼ਾਮ ਜੁਰਮ ਦੀ ਖਾਸ ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖਦਿਆਂ ਦਰਜ ਕੀਤਾ।

"ਕਤਲਗਾਹ ਤੋਂ ਹੁਣੇ ਹੀ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਸੀ। ੭ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ੪੯ ਉਡਾਏ ਗਏ। ਇਕ ਨੂੰ ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਤੇ ਮਾਰੂ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਟੁਕੜੇ-ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।"

੧੮ ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਸਰਸਰੀ ਜਿਹੀ ਅਦਾਲਤੀ ਕਾਰਵਾਈ ਬਾਅਦ ੧੬ ਬਾਕੀ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਉਡਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੋ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਉਲਟ ਛੱਡਿਆ ਗਿਆ।

ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਅਦੁੱਤੀ ਬਲੀ ਕਾਂਡ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਸੂਤਰਧਾਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਲੁਧਿਆਣੇ ਬੁਲਾ ਕੇ ਤੜਕੇ ੪ ਵਜੇ, ੧੮ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਦੁਆਰਾ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਜਿਥੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਬਰਮਾ ਜਲਾਵਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਨਵੇਂ ਮੀਲ ਪੱਥਰ

ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਕ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸਖਤੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ, ਕੈਦਾਂ, ਕੁਰਕੀਆਂ, ਜਲਾਵਤਨੀਆਂ, ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪੁਟ-ਪੁਟਾਈ ਤਲਾਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਪੁਲਸ ਨਿਗਰਾਨੀ ਦਾ ਲੰਮਾ ਦੌਰ ਸੀ। ਇਸ ਘਿਨਾਉਣੇ ਦੌਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅਜੇ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣਾ ਹੈ। ੧੭-੧੮ ਜਨਵਰੀ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਸੂਰਮਿਆਂ ਦੇ ਚਰਿਤਰ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਬਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸ ਕੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਰਾ ਕੁ ਵਾਚ ਲਈਏ।

ਮੌਕੇ ਦੇ ਪੁਲਸ ਕਪਤਾਨ ਮਿ: ਪਰਕਿਨਜ਼ ਦੀ ਜਥੇ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਬਾਰੇ ਰਿਪੋਰਟ ਹੈ :

ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਕਪੜੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਅਮੀਰ ਆਦਮੀ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਮੋਹਰਿਆਂ ਤੋਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦ੍ਰਿੜ ਇਰਾਦੇ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਹਨ।"

ਕੈਦੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕਢਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਖੁਲ੍ਹਮ-ਖੁਲ੍ਹਾ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣੀ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਵਾਂਗੇ...।

ਅਣਛਪੇ ਇਤਿਹਾਸ "ਸਤਿਗੁਰ ਬਿਲਾਸ" ਦੇ ਇਕ ਪੰਨੇ ਤੇ ਅੰਕਿਤ ਹੈ।

"ਬਿੱਲੇ ਨੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਸੇ ਪੁਛਿਆ, ਤੁਮ ਨੇ ਗਦਰ ਕਿਓ ਮਚਾਇਆ ਹੈ, ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਅਸੀਂ ਫ਼ਰੰਗੀਆਂ ਦਾ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਜਦ ਤਕ ਥੋਡਾ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਮੁਕਦਾ, ਗਦਰ ਮਚਾਵਾਂਗੇ, ਸਿਰ ਲਵਾਂਗੇ ਤੇ ਦੇਵਾਂਗੇ। ਥੁਆਨੂੰ ਏਥੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਸਾਹ ਲਵਾਂਗੇ। ਮੁੜ-ਮੁੜ ਜਮਾਂਗੇ ਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਾਰਾਂਗੇ...।"

ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਹਿੱਸਾ ਪਹਿਲਾ ਕਰਤਾ ਸ. ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਇਕ ਟਿੱਪਣੀ ਹੈ, ਜੋ ਜਥੇ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ।

"ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਇਖਲਾਕ ਦੀ ਕਿੱਡੀ ਉੱਚੀ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਸਰਦਾਰ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ ਸੂਰਮਾ ਆਦਮੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੇ ਵੈਰੀ ਸਮੁੰਦ ਖਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਸੂਰਮਗਤੀ ਦੀ ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਵੀ ਤਾਰੀਫ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਮੁੰਦ ਖਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੂਰਮੇ ਪਠਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹਨ...

ਡੀ. ਸੀ. ਕਾਵਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਇਵੇਂ ਦਰਜ ਕੀਤਾ, "ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੈਦੀਆਂ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਿਡਰਤਾ ਭਰਿਆ ਅਤੇ ਹੁਕਮਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਨਾ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਗਾਲੀਆਂ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮਲੌਦ ਅਤੇ ਕੋਟਲੇ ਤੇ ਹੋਏ ਹਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਅਤੇ ਬੜੇ ਮਾਨ-ਤਾਨ ਨਾਲ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ।"

ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਜੀਵਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਹਰ ਸਾਲ ਮਾਲੇਰ-ਕੋਟਲਾ ਦੇ ਇਸ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੀਵਾਨ ਸਜਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ 'ਚ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਮੁਖੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਕੀਰਤੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਲੋਕ ਕਹਾਵਤ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਕਲਕੱਤਾ ਤੋਂ ਬਰਮਾ ਭੇਜਿਆ ਜਾਣ ਲਗਿਆ ਤਾਂ ਜਹਾਜ਼ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਵੇਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਆਪ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕ੍ਰਮ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਆਪ ਦਾ ਉੱਤਰ ਸੀ—

"ਗੱਲਾਂ ਦਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਦਿਲਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਰਹੀਆਂ
ਅਸਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰ ਦਿਖਲਾਣੀਆਂ ਨੇ।
ਤੁਸਾਂ ਸਿਆਲ ਦੇ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਕੱਢਿਆ ਹੈ,
ਅਸਾਂ ਹਾੜ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਪਾਉਣੀਆਂ ਨੇ।"

ਨਾਮਧਾਰੀ ਹੋਲਾ ਮਹਲਾ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਸਮਾਰੋਹ ੧੩-੧੪-੧੫-੧੬ ਮਾਰਚ ਨੂੰ

ਇਸ ਵਾਰ ਦੇ ਹੋਲੇ ਮਹੱਲੇ ਦਾ ਮੇਲਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਜਨਮ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਹੋਲੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸੰਗਤ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ: ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਗੀਹਲ ਅਤੇ ਸ: ਜਗਤਾਰ ਸਿੰਘ ਵਿਰਦੀ ਵਲੋਂ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਵਲੋਂ ਸਮੂਹ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਹੁਮਹੁਮਾ ਕੇ ਪੁਜਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਹੈ। ਮੇਲਾ ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਹੋਵੇਗਾ।

ਸੰਤ ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਮੇਲਾ ੧੩ ਮਾਰਚ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ੧੬ ਮਾਰਚ ਸਵੇਰੇ ਇਸ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਹੋਵੇਗਾ। ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ: ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹੰਸਪਾਲ ਜੀ ਨੇ ਮੇਲੇ ਵਾਸਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਕੀਰਤਨ ਵਖਿਆਣ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਹੋਣਗੇ। ਹੰਸਪਾਲ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਸ਼ ਵਿਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸੰਗਤਾਂ ਪੁਜ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਮਾਤਾ ਭੁਪਿੰਦਰ ਕੌਰ ਜੀ

—ਬੇਅੰਤ ਕੌਰ—

(੪)

ਬੀਬੀ ਬੇਅੰਤ ਕੌਰ ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਸਕੂਲ ਨਵੀਂ ਦਿਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਹਨ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਸਾਲ ਵਾਸਤੇ ਉਹਨਾਂ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਚਿਤਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪਾਵਨ ਪਵਿਤਰ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਬਾਰੇ ਲੇਖ ਅਸੀਂ ਲੜੀਵਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। —ਸੰਪਾਦਕ

ਮਾਤਾ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਕਤਕ ੧੯੫੫ ਵੀਰਵਾਰ ਪੰਚਮੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ: ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਾਤਾ ਰਾਮ ਕੌਰ ਜੀ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਖੇ ਗੱਦੋਂ ਡੋਬ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਬਾਦ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਰ ਰੱਖ ਦਿਤਾ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਸੂਬਾ ਹੁਕਮਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੰਨ ਵਿਚ ਭਜਨ ਦਿਤਾ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਬੇਨਤੀਆਂ, ਅਰਜ਼ੋਈਆਂ ਪਾਠ ਪੂਜਾ ਤੇ ਅਰ-ਦਾਸੇ ਸੋਧਣੇ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ 'ਸ਼ਕਤੀ' ਪ੍ਰਗਟੇ। ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀਰੋ ਰਖਿਆ। ਇਕ ਦਿਨ ਸੰਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਫੁਰਮਾਇਆ ਸ਼ਕਤੀ ਨੇ ਆਪ ਜਾਮਾ ਧਾਰਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਜਗਤ ਮਾਤਾ ਬਣੇਗੀ।

ਬੀਬੀ ਵੀਰੋ ਜੀ ਦਾ ਘਰ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਇਥੇ ਹਰ ਵੇਲੇ ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਤੇ ਪਾਠਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਸ: ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ੯੪੮ ਆਦਿ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਧਾਰਣ ਪਾਠ ਤੇ ੮੨ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਕੀਤੇ। ਬੀਬੀ ਜੀ ਨੂੰ ਨਾਮ ਬਾਣੀ ਦੀ ਗੁੜ੍ਹਤੀ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲ ਗਈ, ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਖੇਡਦਿਆਂ-ਖੇਡਦਿਆਂ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਸ ਘੁਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ੧੦ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਬੀਬੀ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰ ਲਿਆ, ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ, ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ, ਰਹਿਰਾਸ, ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ ਕੰਠ ਕਰ ਲਏ।

ਜਦੋਂ ਬੀਬੀ ਜੀ ਨੇ ਜੁਆਨੀ ਦੀ ਦਹਿਲੀਜ਼ ਤੇ ਪੈਰ ਰਖਿਆ ਤਾਂ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਕਾਰਜ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ੨੨ ਸਾਲ ਅੱਠ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਸਨ, ਨਾਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਅਨੰਦ ਕਾਰਜ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀਰੋ ਤੋਂ ਭੁਪਿੰਦਰ ਕੌਰ ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਆਪ ਜੀ ਲੰਗਰ ਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਰਦਮ ਜੁਟੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਸਾਧ-ਸੰਗਤ ਦੇ ਬਰਤਨ ਮਾਂਜਨੇ, ਬੁਹਾਰੀ ਫੇਰਨ ਵਿਚ ਰੱਤਾ ਭਰ ਵੀ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਆਪ ਤਾਂ ਨਿਤਨੇਮ ਕਰਦੇ ਹੀ, ਸਗੋਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇੱਠਿਆਂ ਕਰਕੇ ਨਿਤਨੇਮ ਕਰਾਉਣ ਲਗ ਪਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਮਾਲਾ ਭਜਨ ਦੀਆਂ ਕਰਕੇ ਫਿਰ ਪਰਸਾਦਾ ਛਕਦੇ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਸੋਧਣਾ ਬੀਬੀਆਂ ਤੋਂ ਆਦਿ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਪੰਜ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਵੀ ਕਰਵਾਏ ਤੇ ਖੁਦ ਆਪ ਵੀ ਰਾਉਲ ਲਗਾਂਦੇ ਤੇ ਇੰਝ ਬੀਬੀਆਂ ਨੂੰ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਕਰਵਾਕੇ ਬੀਬੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਵਾ ਦਿਤਾ।

ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਸੰਤ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਆਦਿ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਾਠ ਆਰੰਭ ਕਰਾ ਦਿਤੇ। ਸਵਾ ਮਹੀਨੇ ਤਕ ਆਪ ਜੀ ਜਪ ਪਰਯੋਗ ਵਿਚ ਭਜਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਤਬੀਅਤ ਜਦੋਂ ਢਿੱਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ, ਆਪ ਜੀ ਨਿਤਨੇਮ ਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਾ ਖੁੰਝਾਂਦੇ।

ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਖੇ ੮ ਮੱਘਰ ੧੯੭੭ ਬਿ: ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ। ਮਾਤਾ ਜੀਵਨ ਕੌਰ ਜੀ ਨੇ ਹਰਸ਼ਿਤ ਹੋ ਕੇ ਖੁਹਲੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਮਿਠਾਈਆਂ ਵੰਡੀਆਂ। ਫਿਰ ੨ ਕਤਕ ੧੯੮੦ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੀ ਸਿਹਤ ਕੁਝ ਢਿੱਲੀ ਜਿਹੀ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਈ। ੨੯ ਭਾਦਰੋਂ ਸੋਮਵਾਰ ੧੯੮੧ ਨੂੰ ਆਪ ਜੀ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਲਕਸ਼ਮੀ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਆਪ ਜੀ ਕੋਮਲ, ਸੁੰਦਰ, ਉਦਾਰ, ਗੰਭੀਰ, ਧੀਰ, ਸਬਰ, ਸੰਤੋਖ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਮਾ ਸਨ।

ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ

ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭੈਣੀ

[ਵਲੋਂ—ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਲੰਡਨ]

ਸ: ਗੁਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਬਾਰੇ ਇਹ ਲੇਖ ਅੱਜ ਤੋਂ ੬੦-੬੧ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਅਤੇ ਇਹ ਸੰਨ ੧੯੩੦ ਨੂੰ ਮਾਸਕ ਫੁਲਵਾੜੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨੰਬਰ ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਸੀ।

ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਨਾਮਧਾਰੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਗਲਾਂ ਵਖਰੀਆਂ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਗਲਾਂ ਅੱਜ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਫਰਕ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲੇਖ ਕੇਵਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਰਿਕਾਰਡਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਜੋ ਸਾਮੱਗਰੀ ਉਪਲਭਧ ਹੋਈ ਉਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਇਕ ਲੇਖ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਿਤੀ ਗਈ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਜੋ ਨਵੀਨ ਖੋਜ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਉਸ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਤੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਖਾਸੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਚਮਕਾਇਆ ਹੈ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਖੋਜ ਹੋਵੇਗੀ ਇਸ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਪਰਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣਗੀਆਂ ਪਰ ਮੁਢਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਵਾਚਿਆ ਅਤੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਇਸ ਗਲ ਨੂੰ ਵਰਿਆਮ ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਲੇਖ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਲੇਖ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਸ: ਗੁਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਮਦਾਹ ਸਨ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਸਾਲ ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਤਰਤੀਬ ਨਾਲ ਲਿਖੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਾਚਨਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰਸੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਦਿਲਚਸਪ ਗਲ ਹੋਵੇਗੀ।

ਸੰਪਾਦਕ ਵਰਿਆਮ ਦੀ ਅਪਣੀ ਧਾਰਨਾ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਜੋ ਲੇਖਕ ਨਾਲੋਂ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਬਾਰੇ ਗਲ ਕਈ ਵਾਰੀ ਦੁਹ-ਰਾਈ ਜਾ ਚੁਕੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੰਨ ੧੮੮੫ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਨਹੀਂ ਤਿਆਗਿਆ। (ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਸੰਨ ੧੮੮੩ ਲਿਖਿਆ ਹੈ) ਰਹਿਤ ਮਰਿਆਦਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕੀਤੀ ਇਸ ਨੂੰ ਛੂਆਂ ਛੂਤ ਲਿਖਣਾ ਲੇਖਕ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਹੀ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸਾਲ ੧੮੧੬ ਹੈ ਜੋ ੧੮੨੪ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਖੜੇ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਲਿਖਣਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲਿਖਤ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਹੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਗਲਾਂ ਹਨ ਜੋ ਲੇਖਕ ਦੇ ਨਿਜੀ ਮਤ ਕਰਕੇ ਹਨ।

ਪਰ ਸੰਪਾਦਕ ਵਰਿਆਮ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਗਲਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਜਿਸ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਉਹ ਪਰਸੰਸਨੀਅ ਹੈ।

ਆਓ ਵਾਚੀਏ ਅੱਜ ਤੋਂ ੬੦-੬੧ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਵੇਂ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਸ: ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਵਿਚ ਇਹ ਲੇਖ ਛਪਿਆ ਅਤੇ ਬਾਦ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਆਇਆ। ਸ: ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਾ ਸੰਪਾਦਕੀ ਨੋਟ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਛਾਪਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

—ਸੰਪਾਦਕ ਵਰਿਆਮ

[ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ "ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ" ਬਾਬਤ ਜੋ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਪੜਚੋਲ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਭਾਵੇਂ ਅਜੇ ਕਲ੍ਹ ਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਭੁਲਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਸਾਡੀ ਬੇਸਮਝੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਨਾਮਧਾਰੀ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਅਡ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ, ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਉਠੀਆਂ ਹਨ, ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਅਗਾਹਾਂ ਨੂੰ ਉਠਣਗੀਆਂ ਪਰ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਹ ਸਭ ਸਿੱਖੀ ਸਪਿਰਿਟ ਦੀਆਂ ਹੀ ਝਲਕਾਂ ਹਨ। ਅਸਾਂ ਆਪਣਾ ਪੁਰਾਣਾ ਇਤਿਹਾਸ ਤਾਂ ਛਡ ਛੱਡਿਆ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੰਭਾਲ ਰਹੇ। ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ, ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਤੇ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ, ਇਹ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਪਰ ਅਸਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਠੀਕ ਠੀਕ ਹਾਲ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਜਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਅਜੇ ਤੀਕ ਬਹੁਤ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਜਣ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਦਸ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਜਦ ਰੜ, ਸ਼ੇਰਪੁਰ ਤੇ ਕੋਟਲੇ ਜਾ ਕੇ ਹਾਲ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਬੜੀਆਂ ਦਰਦਨਾਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹੀ ਸਾਡਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਹਨ।

ਕਰਤਾਰ ਸਾਨੂੰ ਸੁਮੱਤ ਦੇਵੇ, ਤੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸੂਰਮਿਆਂ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਹਾਲ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਜੋਗੇ ਹੋ ਜਾਈਏ। ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਇਕ ਝਾਕੀ ਵਿਖਾਈ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਐਸੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਝਾਕੀਆਂ ਸਾਡੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਲੋੜ ਕੇਵਲ ਉਦਮ ਦੀ ਹੈ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਕੂਕਾ ਲਹਿਰ ਕਰਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਸੋ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਉਹੋ ਪਦ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।]

[ਕਰਮ ਸਿੰਘ]

ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਾਰਸ਼ਲ-ਲਾਅ ਦੇ ਸਾਕੇ ਬੱਚੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਉਤੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਅਵਾਜ਼ ਬੜੀ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਹੈ, ਪ੍ਰੈਸ ਸਾਡੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ, ਸੂਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਹਦਾਂ ਟੁੱਟ ਚੁਕੀਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਹੋਣ ਦੀ ਸਪਿਰਿਟ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਅੱਜ ਤੋਂ ਸਤਵੰਜਾ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਡਾਇਰ ਤੇ ਉਡਵਾਇਰ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੇ ਆਦਮੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਚੁਕੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਅਤੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਆਮ ਪਬਲਿਕ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਅਣਗਹਿਲੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਸੱਜਨਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਸਰ ਡਗਲਸ ਫ਼ੋਰਸੀਥ ਤੇ ਮਿਸਟਰ ਐਲ. ਕਾਵਨ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਅੰਬਾਲਾ ਡਵੀਜ਼ਨ ਦੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦਾ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸੀ। ਜੋ ਕੁਝ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਪਤਾ, ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭੀ ਸਾਰੇ ਹਾਲ ਆਮ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਪੁਜੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪਬਲਿਕ ਦੀ ਕੋਈ ਅਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰੈਸ ਤਕੜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਾਂ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸਜਣਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ "ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ" ਨਾਲ ਹੈ। "ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ" ਦੇ ਹਾਲ ਕਿਸੇ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਛਪੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖੇ; ਹਾਂ ਇਕ ਦੋ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹਾਲ ਦਿੱਤਾ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ। ਇਹ ਹਾਲ ਦੇਖ ਕੇ ਜੋ ਕੁਝ ਮੈਨੂੰ ਇਥੋਂ ਹੱਥ ਲਗਾ, ਉਹ "ਫੁਲਵਾੜੀ" ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਅਗੇ ਭੇਟਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਜਿਤਨਾ ਕੁਝ ਹੇਠਾਂ ਦਰਜ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ[1] ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਿਖ ਰਾਜ ਦੇ ਡਿਗ ਪੈਣ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਨਵਾਂ ਜੁਗ ਅਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਤ "ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ" ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤਰ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉਘੇ ਗੁਰਸਿੱਖ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਚੋਟੀ ਉਤੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੋ ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਲਾਂ ਨੂੰ ਪੰਥਕ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਸਿਖ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਰਾਜ ਕਰ ਚੁਕੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਸਿਖ ਰਾਜ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ।

ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਹਰ ਇਕ ਕੌਮ ਵਿਚ ਸਵੈਮਾਨ, ਆਕੜ, ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਰੂਹ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਵੈਰਾਜ ਖੁਸ ਜਾਣ ਨਾਲ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਹ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਵਿਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਅਠਾਰ੍ਹਾਂ ਸੌ ਸਤਵੰਜਾ ਦਾ ਗ਼ਦਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖਿਆਲ

1. ਪੁਸ਼ਤਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਇਸ ਲੇਖ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਦੇਖੋ।

ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਯਾਦ ਹੋਵੇਗਾ, ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਸਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ ਕਿ ਅਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬੜਾ ਫਰਕ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸੀ, ਉਹ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

ਰਾਜਸੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਅਸਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਉਤੇ ਵੀ ਪੈਣਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਇਕ ਕੌਮ ਦਾ ਦੂਜੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਉਤੇ ਰਾਜ ਓਸ ਕੌਮ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਾਣ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਕਿ ਆਮ ਲੋਕ ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਫੈਸ਼ਨ ਪਿਛੇ ਲਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਏਸ ਕਰਕੇ ਸਿਖ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਨੰਬਰ ਕਾਫ਼ੀ ਵਧ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਸੰਮਤ ਅਠਾਰ੍ਹਾਂ ਸੌ ਪਚਵੰਜਾ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਕੀਤੀ, ਭਾਵੇਂ ਸਿਖ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕਦੇ ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਤਦ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਅਠਾਰ੍ਹਾਂ ਸੌ ਪਚਵੰਜਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਾਫ਼ੀ ਘਟ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਰ ਲੈਪਲ ਗਰਿਫਨ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਦਸਦੇ ਹਨ :—"ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਦਾ ਲਈ ਡਿਗ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਮਾਲਕਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਦੋ ਲੜਾਈਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਜੰਗਾਂ ਦਾ ਖ਼ਰਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਪਾਇਆ ਸੀ, ਦੀ ਟੈਂਪਰਾਮੈਂਟ (ਤਬੀਅਤ) ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਿਛੇ ਦਿਤੇ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਚੰਗੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਨਾ ਦੇਖਦੇ ਹੋਣ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਸਿਖ ਨੀਵੇਂ ਰਹੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਔਲਾਦ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਣਾ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਕਿਉਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਚੰਗਾ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਪਾਹੁਲ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇ।" ੧੮੬੮ ਈ: ਦੀ ਮਰਦਮ ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਵਿਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਪਿਛੇ ਛੇ ਸੌ ਪੰਜਾਹ ਸੀ। ਪਿਛਲੇ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ੧੮੮੧ ਵਿਚ ਛੇ ਸੌ ਪੰਜਾਹ ਤੋਂ ਪੰਜ ਸੌ ਪਚਾਨਵੇਂ ਤਕ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਏਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਅਸਰ ਸੀ।

ਸਿਖ ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਸਾਲ ਜੰਗਾਂ ਵਿਚ ਰੁਝੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਪਿਛੋਂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੀ ਮਸਤੀ ਵਿਚ ਰਹੇ। ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਆਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਲ ਐਡਾ ਖ਼ਿਆਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੌਰੰਗਾਬਾਦ ਵਾਲੇ ਹੀ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਉਚਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਚੱਕਰ ਲਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਸਿਖਾਂ ਵਿਚ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਵੀ ਆ ਗਈ ਸੀ, ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਏਸ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਦੇ ਨਲਕੇ ਲਾਏ ਗਏ, ਜਿਥੋਂ ਹਰ ਇਕ ਕੌਮ ਦੇ ਆਦਮੀ ਪਾਣੀ ਪੀ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਅਤੇ ਵਰਕਸ਼ਾਪਾਂ ਵਿਚ ਹਰ ਇਕ ਕੌਮ ਦੇ ਆਦਮੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਰੇਲਾਂ ਵਿਚ ਹਰ ਕੋਈ ਸਫਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਗਊ-ਬਧ ਲਈ ਬੁਚੜ-ਖ਼ਾਨੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਖੁਲ੍ਹ ਚੁਕੇ ਸਨ, ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਸਰਕਾਰ ਵੇਚ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇਖ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਵੇਂ ਰਾਜ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗਾ। ਕਈ ਜ਼ਿਮੇਵਾਰ ਸਜਣਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਅਤੇ ਤਕਰੀਰਾਂ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਖਿਆਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਬਨਾਣ ਲਈ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਸਿਖਾਂ ਉਤੇ ਅਸਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਵਧ ਹੋਇਆ।

ਸਿਖ ਰਾਜ ਦੇ ਢਹਿਣ ਨਾਲ ਜਿਹੜੀਆਂ ਅਦਲਾ-ਬਦਲੀਆਂ ਆਈਆਂ, ਉਹ ਉਤੇ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾ ਚੁਕੀਆਂ ਹਨ, ਏਸ ਲਈ ਲੋੜ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ ਜੋ ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਰਾਜਸੀ, ਭਾਈਚਾਰਕ, ਸਮਾਜਕ, ਧਾਰਮਕ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਉਚਿਆਂ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਆਖ਼ਰ ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੀ। ਆਪ ਜੀ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਭੈਣੀ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ[1] ਸੰ: ਅਠਾਰ੍ਹਾਂ ਸੌ ਚੌਵੀ (੧੮੨੪) ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ। ਡੋਗਰਾ-ਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਡਲਹੌਜ਼ੀ-ਸ਼ਾਹੀ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਖੀਂ ਦੇਖੀ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵਲ ਬਹੁਤ ਰੁਚੀ ਸੀ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਸੀ ਕਿ ਆਪ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ। ਸੋ ਆਪ ਫੌਜ ਵਿਚੋਂ ਨੌਕਰੀ ਛਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਆ ਗਏ। ਪਿਛੋਂ ੧੮੫੭ ਦਾ ਗ਼ਦਰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਡਿਠਾ। ਸੁਾਧੀਨਤਾ ਅਤੇ ਪਾਧੀਨਤਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵੀ ਆਪ ਫਰਕ ਵੇਖ ਚੁਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪੰਥ ਦੀ ਢਹਿੰਦੀ ਕਲਾ ਵੀ ਆਪ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੀ।

ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਪਿੰਡ ਆ ਕੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਪ ਪੱਛਮੀ ਤਹਿਜ਼ੀਬ ਤੋਂ ਪੰਥ ਨੂੰ ਬਚਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਇਸ ਮਤਲਬ ਲਈ

---

1 ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਜੀਵਨਾਰਮ ਵਿਚ ਸੰ: ੧੮੧੫ ਦਿਤਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਆਪ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿਚ ਧਰਮ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਬਾਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਿਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਅਤੇ ਹਰ ਇਕ ਹਿਸੇ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਨੂੰ ਸੂਬੇ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ-ਨਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਜੀਵਨ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਬਾਲ-ਵਿਆਹ, ਸ਼ਰਾਬ, ਵਿਆਹਾਂ ਤੇ ਨਜਾਇਜ਼ ਖ਼ਰਚ, ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਮਾਰਨਾ ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਵੇਚਣ ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫਿਰ ਕੇ ਵਖਿਆਨ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਿਸਮਾਨੀ ਅਤੇ ਘਰੋਗੀ ਸਫਾਈ ਵਲ ਖ਼ਿਆਲ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਸਭ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪਖੰਡੀਆਂ ਸਾਧਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਛੁਡਾ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਰਸਤੇ ਤੇ ਪਾਇਆ। ਆਪ ਜੀ ਗਊ-ਬਧ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਪੜੇ ਪਹਿਨਣ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਰੀ ਅਦਲਾ-ਬਦਲੀ ਕੀਤੀ। ਹਰ ਇਕ ਸਿੱਖ ਤੋਂ ਦਸਵੰਧ ਲੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਪ ਦਾ ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਭੀ ਬੜਾ ਸਖ਼ਤ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ, ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ, ਸਰਕਾਰੀ ਕਚਹਿਰੀਆਂ, ਡਾਕਖ਼ਾਨੇ, ਤਾਰ ਘਰ ਅਤੇ ਰੇਲਵੇ ਆਦਿ ਸਭ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਦੇਸ਼ੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਆਮ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਕਪੜੇ ਦਾ ਵਰਤਣਾ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਬਣਾਈਆਂ। ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਹੱਥਾਂ ਦਾ ਕਤਿਅ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਖੱਦਰ ਦਾ ਲਿਬਾਸ ਪਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਭੀ ਤਕਰੀਬਨ ਓਹੀ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ, ਸਿਵਲ ਨਾਫ਼ਰਮਾਨੀ ਅਤੇ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਵਾਧੂ ਗੱਲਾਂ ਸਨ। ਸੁਦੇਸ਼ੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚਲਾਣ ਵਾਲੇ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਆਦਮੀ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰੋਗਰਮ ਨਹੀਂ ਘੜਿਆ। ਹਾਂ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਉਤੇ ਦਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਧਾ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਪਰੋਗਰਾਮ ਕਿਸੇ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਹੀ ਛਪਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਪਰੰਤੂ ਅੱਜ ਤਕ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਏਸ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਘੇ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਲਗ ਪਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ 'ਨਾਮਧਾਰੀ' ਪੈ ਗਿਆ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚ ਭੀ ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ।

ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਹੁੰਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਖ਼ਿਆਲ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਇਕ ਖ਼ਤਰੇ ਵਾਲੀ ਸ੍ਰੇਣੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਨੇ ਵਖਰੇ ਅਫ਼ਸਰ ਇਸ ਲਈ ਨੀਯਤ ਕੀਤੇ ਕਿ ਉਹ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖਣ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਫਿਰਨ ਵਿਚ ਭੀ ਰੋਕਾਂ ਪਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹੋ ਸਲਾਹ ਕਈ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਵੀ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਪਕੜਿਆ ਤਾਂ ਨਾ ਗਿਆ ਪਰੰਤੂ ਸਾਰੇ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਣ ਲਗੀ। ਨਾਮਧਾਰੀ ਭੀ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਭੀ ੧੮੬੮ ਈ: ਵਿਚ ਹਟਾ ਲਈਆਂ। ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਹਟਣ ਦੀ ਦੇਰ ਸੀ ਕਿ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧ ਗਰਮ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਸਾਲ ਅਨੰਦਪੁਰ ਵਿਚ ਗੜਬੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚਲੀ ਸੀ, ਪਰ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਬੜੀ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲਿਆ। ਖ਼ਬਰ ਫੈਲੀ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਬੁਚੜ-ਖ਼ਾਨੇ ਖੁਲ੍ਹ ਗਏ ਹਨ।

ਭਾਈ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮਿਹਰ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਠੱਟਾ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਤੋਂ ਬੁਚੜਾਂ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੰਗੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਈ ਹੋਰ ਭੀ ਆਦਮੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਆਗਿਆ ਨਾ ਦਿੱਤੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫੇਰ ਭੀ ਬੁਚੜਾਂ ਨੂੰ ਜਾ ਕੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਭਾਈ ਦਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਦੋ ਹੋਰ ਸੱਜਣਾਂ ਨੇ ਰਾਏ ਕੋਟ ਦੇ ਬੁਚੜਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੰਗੀ, ਪਰੰਤੂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨਾ ਮੰਨੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਫਿਰ ਭੀ ਬੁਚੜ ਜਾ ਕਤਲ ਕੀਤੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਰਿੰਡੇ ਦੇ ਬੁਚੜ ਭੀ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਇਤਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੋਈ ਰੀਪੋਰਟ ਪੁਲੀਸ ਪਾਸ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਕਾਤਲਾਂ ਨੂੰ ਭਾਲਣ ਵਿਚ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ, ਜੀਂਦ, ਨਾਭਾ ਅਤੇ ਪਟਿਆਲਾ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਸੰਮਤ* ੧੮੭੧ ਵਿਚ ੧੨ ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਤਲਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਫਾਂਸੀ ਲਾ ਦਿਤੇ ਗਏ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਰਿਆਸਤਾਂ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਿਆ।

੧੩ ਜਨਵਰੀ ਸੰਮਤ ੧੮੭੨ ਈ: ਨੂੰ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮਾਘੀ ਦਾ ਮੇਲਾ ਲੱਗਾ, ਜਿਥੇ ਕਿ ਕਾਫ਼ੀ ਰੌਣਕ ਸੀ। ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਨਾਮਧਾਰੀ ਮੇਲਾ ਦੇਖਣ ਲਈ ਮਲੇਰ

---

* ਸੰਨ ੧੮੭੧ ਈਸਵੀ —'ਸੰਪਾਦਕ ਵਰਿਆਮ'

ਕੋਟਲੇ ਥਾਣੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਾਲ ਲੜ ਪਿਆ। ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਤਵਾਲੀ ਲਿਜਾ ਕੇ ਮਾਰਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਗਊ-ਬਧ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਵਿਚਾਰਾ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਆ ਕੇ ਰੋਣ ਪਿਟਣ ਲੱਗਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਥੇ ਬੜਾ ਜੋਸ਼ ਫੈਲ ਗਿਆ। ੧੩ ਤਰੀਕ ਨੂੰ ਲੋਕ ਘਰੋ-ਘਰੀ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਕੁਝ ਨਾਮਧਾਰੀ ਉਥੇ ਹੀ ਵਖਰਾ ਦੀਵਾਨ ਲਾ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੀਡਰ ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਸਨ। ਉਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਬਾਬਤ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਰਿਆਸਤਾਂ ਬਾਬਤ ਆਮ ਕਰਕੇ ਲੈਕਚਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰੇਰਿਆ ਕਿ ਗਊ-ਬਧ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਰਿਆਸਤ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੱਖ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਏਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਚੁਕੀਆਂ ਹਨ। ਏਸ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਪਤਾ ਪੁਲੀਸ ਤਕ ਭੀ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਸਰ ਫ਼ਰਾਜ਼ ਅਲੀ ਖ਼ਾਂ ਡੀ.ਆਈ. ਪੁਲੀਸ ਸਾਨ੍ਹੇਵਾਲ ਬਾਬਾ ਜੀ ਪਾਸ ਗਏ। ਏਸ ਮਾਮਲੇ ਉਤੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਬਾਬਤ ਕਈ ਗ਼ਲਤ ਗੱਲਾਂ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਏਸ ਲਈ ਮੈਂ ਸਰ ਫ਼ਰਾਜ਼ ਖਾਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੇਠਾਂ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ :—

"ਮੇਲਾ ਮਾਘੀ ੧੨ ਤਰੀਕ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਿਆ, ੧੩ ਤਰੀਕ ਤਕ ਆਦਮੀ ਵਖਰੇ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ ਆਦਿ। ਮੈਂ (ਬਾਬਾ) ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਪੜਦੇ ਵਿਚ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਸੋ ਅਸਾਂ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕੀਤੀ। (ਬਾਬਾ) ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਜੱਥੇ ਦੇ ਲੀਡਰ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਮੇਥੋਂ ਆਕੀ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਮੈਂ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਕੀ ਏ ? (ਬਾਬਾ) ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੋਈ ਉਤਰ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਮਸਤਾਨੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਦੱਸੇ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਏਸ ਤੋਂ ਵਧ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਲੇ ਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿਣ। ਸੋ (ਬਾਬਾ) ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਗਲ ਵਿਚ ਪੱਲਾ ਪਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਘਰੋ-ਘਰੀ ਚਲੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਕੋਈ ਗੜਬੜ ਨਾ ਮਚਾਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੇ ਭੁੱਖੇ ਹਨ। ਸੋ (ਬਾਬਾ) ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਖੁਲਾਈ ਅਤੇ ਉਹ ਜੱਥਾ ਬਣਾ ਕੇ ਭੈਣੀ ਤੋਂ ਤੁਰ ਪਏ ਆਦਿ।" (ਉਤੇ ਲਿਖਿਆ ਬਿਆਨ ਅਖਰੋ ਅਖਰੀ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਸਾਰ-ਅੰਸ਼ ਇਹੋ ਹੈ)।

ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ਦੋ ਤਿੰਨ ਆਦਮੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਹਾਲ-ਚਾਲ ਦੇਖਣ। ਜਦ ਇਹ ਜੱਥਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਇਲਾਕਾ ਟਪ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਆਦਮੀ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਆਏ ! ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਜਾ ਕੇ ਰੀਪੋਰਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਥੋਂ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਖਬਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜੇ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਨੂੰ ਠੀਕ ਖਤਰਾ ਭਾਸਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਜਿਹੜੇ ਆਦਮੀ ਜਥੇ ਦੇ ਮਗਰ ਲਾਏ ਗਏ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਮੁੜ ਕੇ ਆਉਣ ਵਿਚ ਸਖਤ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰ ਨੇ ਵੀ ਉਤਨਾ ਚਿਰ ਅਗਾਹਾਂ ਰੀਪੋਰਟ ਨਹੀਂ ਭੇਜੀ, ਜਿਤਨਾ ਚਿਰ ਕਿ ਉਹ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆ ਗਏ। ਇਹ ਜਥਾ ਦੋ ਕੁ ਵਜੇ ਤੁਰਿਆ ਅਤੇ ਰਾਤ ਦਸ ਕੁ ਵਜੇ ਪਿੰਡ ਰਬੂ ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਜਿਥੇ ਕਿ ਰਾਤ ਕਟੀ। ਜਥੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਆਦਮੀ ਸਵਾ ਸੋ ਜਾਂ ਡੇਢ ਸੋ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਸਨ। ਰਾਹ ਦੇ ਵਿਚ ਕਈ ਚਲੇ ਗਏ, ਕਈ ਹੋਰ ਆ ਮਿਲੇ। ੧੪ ਤਰੀਕ ਦਾ ਦਿਨ ਵੀ ਇਸੇ ਪਿੰਡ ਰਹੇ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਹੋਰ ਆਦਮੀ ਵੀ ਆ ਮਿਲਣਗੇ। ਸਲਾਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਲੁਟਿਆ ਜਾਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਰਿਆਸਤ ਛੋਟੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਜੀਂਦ, ਨਾਭਾ ਅਤੇ ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਵਾਰੀ ਸੀ।

੧੪ ਤਰੀਕ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਵੇਲੇ ਉਹਨਾਂ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਵਲ ਚਾਲੇ ਪਾ ਦਿਤੇ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਮਲੌਦ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸੀ। ਜਥੇ ਨੇ ਇਥੋਂ ਹਥਿਆਰ ਲੈਣ ਲਈ ਮਲੌਧ ਤੇ ਜਾ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਚੌਕੀਦਾਰ ਦੇ ਹੱਥ ਪਿਛੇ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਉਤੇ ਪਹਿਰਾ ਲਾ ਦਿਤਾ। ਚੌਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਦਮੀ ਖੜੇ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਕੁਝ ਆਦਮੀ ਸਰਦਾਰ ਪਾਸ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ ਫਤਹਿ ਬੁਲਾਈ। ਓਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਹਥਿਆਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਚੰਗਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਆਦਮੀ ਦੁੜਾ ਦਿਤੇ। ਉਹ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪੁਤ ਕਹਿ ਕੇ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕਢ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਨੇੜੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਖਬਰ ਜਾ ਪਹੁੰਚੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਆ ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ ਜਥਾ ਮਲੌਧ ਛਡ ਕੇ ਦੌੜ ਗਿਆ। ਇਥੇ ੨ ਨਾਮਧਾਰੀਏ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ੪ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਏ ਪਕੜੇ ਗਏ। ਮਲੌਧ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਦੋ ਆਦਮੀ ਮਰੇ ਅਤੇ ਦੋ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ। ਇਥੋਂ ਤਿੰਨ ਘੋੜੇ, ਇਕ ਬੰਦੂਕ ਅਤੇ ਇਕ ਤਲਵਾਰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਲਗੀ।

ਰਾਤ ਨੂੰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਵਲ ਤੁਰਦੇ ਗਏ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ (੧੫ ਜਨਵਰੀ ੧੮੭੨) ਸਵੇਰ-ਸਾਰ ਮਲੇਰ-ਕੋਟਲੇ ਤੇ ਜਾ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਥੇ ਅਗੇ ਖਬਰ ਪਹੁੰਚ ਚੁਕੀ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਨਾਮਧਾਰੀਏ ਆ ਪਹੁੰਚਣ, ਏਸ ਲਈ ਰਿਆਸਤ ਵਲੋਂ ਥੋੜਾ ਬਾਹਲਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਲੜਾਈ ਬੜੀ ਬੱਝ ਕੇ ਹੋਈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਤਾਂ ਬਣ ਚਲਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦਾ ਗਲਤ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਤੋੜਦੇ ਰਹੇ, ਜਿਥੋਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਕੋਈ ਕੰਮ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਨਾ ਆਈ। ਕੋਈ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਨਿਕੰਮੇ ਹਥਿਆਰ ਹਥ ਆਏ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਖੂਹ ਵਿਚ ਸੁਟ ਦਿਤੇ। ਇਤਨੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਰਿਆਸਤ ਵਲੋਂ ਪੱਕਾ ਪਰਬੰਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਨਾਮਧਾਰੀ ਅਗੇ ਅੜ ਨਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਦੋ ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਤਲਵਾਰਾਂ ਕਾਬੂ ਕਰ ਕੇ ਦੌੜ ਨਿਕਲੇ। ਮਗਰ ਕੋਟਲੇ ਦੇ ਸਵਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕ ਵੀ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਲਈ ਦੌੜ ਪਏ, ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਉਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਦੀ ਗਈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜ਼ਖਮੀ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਏਸ ਲਈ ਵਖਰੇ ਵਖਰੇ ਹੋ ਕੇ ਨਾ ਦੌੜ ਸਕੇ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਕੋਟਲੇ ਦੇ ਆਦਮੀ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਆਏ। ਇਥੇ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਤ ਆਦਮੀ ਮਰੇ ਤੇ ਨੌਂ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਏ ਪਕੜੇ ਗਏ। ਰਿਆ-ਸਤ ਦੇ ਅਠ ਆਦਮੀ ਮਰੇ ਅਤੇ ਤੇਈ ਫਟੜ ਹੋਏ।

ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਝਟਪਟ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਖਬਰਾਂ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਨਾਮਧਾਰੀ ਦੌੜਦੇ ਪਿੰਡ "ਰੜ੍ਹ" ਦੇ ਲਾਗੇ ਇਕ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਜਾ ਲੁਕੇ। ਜਿਥੋਂ ਜਿਥੋਂ ਦੀ ਉਹ ਲੰਘੇ, ਲੋਕ ਪਿੰਡ ਛਡ ਕੇ ਦੌੜਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਸ਼ੇਰਪੁਰ ਦੇ ਨਾਜ਼ਮ ਨੂੰ ਖਬਰ ਪਹੁੰਚੀ। ਉਹ ਤਿੰਨ ਸਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ ਅਤੇ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਹੋਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਹ ਰਾਤ ਦੇ ਉਨੀਂਦੇ, ਪੈਂਡਾ ਕਰ ਕੇ ਥੱਕੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਭੁੱਖੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਝਗੜੇ ਤੋਂ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਾਇਬ ਨਾਜ਼ਮ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਕੁਝ ਬੰਦੂਕਾਂ, ਤਲਵਾਰਾਂ, ਗੰਡਾਸੇ ਅਤੇ ਛਵ੍ਹੀਆਂ ਆਦਿਕ ਨਿਕਲੀਆਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ ਲਹੂ ਨਾਲ ਭਿਜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਆਦਮੀ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੇਰਪੁਰ ਭੇਜ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਬੀਬੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਬਾਕੀ ੬੬ ਆਦਮੀ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਭੇਜ ਦਿਤੇ ਗਏ।

ਲੁਧਿਆਣੇ ਦਾ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਫਸਰ ਪੁਲਸ ਕੁਝ ਫੌਜ ਸਮੇਤ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਟਿਆਲਾ, ਨਾਭਾ ਅਤੇ ਜੀਂਦ ਤੋਂ ਵੀ ਫੌਜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਹੋਏ ਨਾਮਧਾਰੀਏ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਅਤੇ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਖੂਬ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਗੌਰਮਿੰਟ ਏਥੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦੇਣਗੇ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰਨਗੇ।

ਸਰ ਡਗਲਸ ਫੋਰਸੀਥ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਅੰਬਾਲਾ ਨੇ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਸਦ ਭੇਜਿਆ। ਜਦ ਬਾਬਾ ਜੀ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਅਗੇ ਪੁਲਸ ਛੁਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਿਕਲ ਕੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਰਾਏ ਕੋਟ ਅਤੇ ਮੁਰਿੰਡਾ ਦੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਬਾਬਤ ਪੁਛਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁਲਸ ਪਾਸ ਰੀਪੋਰਟ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਭੇਜੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤਰ ਦਿਤਾ ਕਿ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਤਲ ਨਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਜੇ ਕੋਈ ਏਸ ਹੁਕਮ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਜਾ ਕਰੇ ਅਤੇ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਏਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਭੀ ਹੋਵੇ ਤਦ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਫਰਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਪੁਲਸ ਆਦਿ ਨੂੰ ਰੀਪੋਰਟ ਦੇਣ। ਗਲਾਂਬਾਤਾਂ ਤੋਂ ਡਗਲਸ ਫੋਰਸੀਥ ਏਸ ਸਿਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਕਿ ਬਾਬਾ ਜੀ ਬੜੇ ਹੀ ਖਤਰਨਾਕ ਹਨ, ਏਸ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਪਾਸੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਘੇ ਦਸਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਨੂੰ [Regulation III of 1818] ਰੈਗੂਲੇਸ਼ਨ ਥਰਡ ਆਫ਼ ੧੮੧੮ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਨਜ਼ਰ-ਬੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਆਗਿਆ ਮੰਗੀ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਸੋ ਬਾਬਾ ਜੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਸ ਸਾਥੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਅਲਾਹਬਾਦ ਭੇਜੇ ਗਏ ਅਤੇ ਫੇਰ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਪਿਛੋਂ ਰੰਗੂਨ ਛਾਵਣੀ ਭੇਜੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਸਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਹ ਹਨ :—

(੧) ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ, (੨) ਭਾ: ਰੂੜ ਸਿੰਘ ਜੀ, (੩) ਭਾ: ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, (੪) ਭਾ: ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ, (੫) ਭਾ: ਬਰ੍ਹਮਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, (੬) ਭਾ: ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, (੭) ਭਾਈ ਮਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ, (੮) ਭਾ: ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ, (੯) ਭਾਈ ਹੁਕਮਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, (੧੦) ਭਾ: ਪਹਾੜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ।

ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਦਾ ਹਾਲ ਵਿਚੇ ਹੀ ਛੱਡ ਆਇਆ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅਗੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਦੇ ਹਾਲਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਖ਼ਤੋ-ਕਿਤਾਬਤ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਚਿਆ ਜਾਵੇ। ਏਥੇ ਖ਼ਤਾਂ ਦਾ ਸਾਫ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਟੀਕਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਖਤ ਲਿਖਣ ਦੀ ਤਰੀਕ ਅਤੇ ਵੇਲਾ ਆਦਿ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅਸਲੀ ਹਾਲਾਤ ਨਹੀਂ ਸਮਝੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਬਰੈਕਟਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਮੇਰੇ ਹਨ।

੧੬ ਜਨਵਰੀ ਸਵਾ ਨੌਂ ਵਜੇ ਸ਼ਾਮ ਦੇ, ਮਲੌਧ ਤੋਂ

ਐਲ. ਕਾਵਨ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਨੂੰ ਹੇਠ-ਲਿਖੀ ਤਾਰ ਦਿੱਤੀ :—

"ਜਿਹੜੇ ਆਦਮੀ ਮਲੌਧ ਪਕੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਸਬੂਤ (ਮਲੌਧ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਬਾਬਤ) ਬਿਲਕੁਲ ਪੱਕੇ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਆਗਿਆ ਹੋਵੇ ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਸੇ ਥਾਂ ਖਾਤਮਾ ਕਰ ਦੇਵਾਂ।" ਏਸ ਤਾਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਰ ਡਗਲਸ ਫ਼ੋਰਸੀਥ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਵਲ ਤਾਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ :—"ਕਾਵਨ ਦੀ ਤਾਰ (ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਉਤੇ ਦਰਜ ਹੈ) ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਚਾਰ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਬਾਬਤ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਵਤੀਰੇ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਹੋਰ ਜੋਸ਼ ਵਧਾ ਦੇਵੇਗਾ ਅਤੇ ਚੰਗਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੋਸ਼ ਘਟ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਮੌਕੇ ਤੇ ਮੌਜੂਦ ਹਾਂ, ਏਸ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਸਕਦਾਂ ਹਾਂ।" ਉਸ ਦਿਨ ਸੋਲਾਂ (੧੬ ਜਨਵਰੀ) ਸਾਢੇ ਸਤ ਵਜੇ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਤੋਂ ਕਾਵਨ ਨੇ ਫੋਰਸੀਥ ਨੂੰ ਹੇਠ-ਲਿਖਿਆ ਖਤ ਲਿਖਿਆ— "...ਮੈਂ ਆਪ ਨੂੰ ਖਬਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਥੇ ਬਿਲਕੁਲ ਅਮਨ ਚੈਨ ਹੈ, ਆਪ ਨੂੰ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਆਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।"

"ਬਾਗੀਆਂ ਦੇ ਟੋਲੇ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇਕ ਸੌ ਪੰਜੀ ਤੋਂ ਵਧ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਲੌਧ ਵਿਚ ਦੋ ਮਰੇ ਤੇ ਚਾਰ ਪਕੜੇ ਗਏ। ਕੋਟਲੇ ਵਿਚ ਅਠ ਮਰੇ ਤੇ ਇਕੱਤੀ ਪਕੜੇ ਗਏ। ਪੰਜੀ ਜਾਂ ਛੱਬੀ ਦੌੜ ਗਏ। ਪਰੰਤੂ ੬੮ (ਅਠਾਠ) ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਤਾਈ ਫੱਟੜ ਸਨ, ਪਟਿਆਲਾ ਰਿਆਸਤ ਪਿੰਡ ਰੜ੍ਹ ਵਿਚ ਪਕੜੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਇਥੋਂ ਬਾਰਾਂ ਮੀਲ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਗਪਗ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਟੋਲਾ ਤਬਾਹ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮੇਰੀ ਸਲਾਹ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਕਲ੍ਹ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਸਾਰੇ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਤੋਪਾਂ ਅਗੇ ਉਡਾ ਦਿਆਂ ਜਾਂ ਫਾਂਸੀ ਲਾ ਦਿਆਂ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੀਘਰ ਹੀ ਸਖਤ ਸਜ਼ਾ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇ, ਤਾਕਿ ਇਹ ਬੀਮਾਰੀ ਵਧ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਜ਼ਿਮੇਵਾਰੀ ਉਠਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਪਰੰਤੂ ਮੈਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਠੀਕ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਆਦਿ......।"

ਏਸ ਖਤ ਦਾ ਉਤਰ ਸਤਾਰਾਂ ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਆਇਆ— "...ਬੇਨਤੀ ਹੈ (ਐਡੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਖ਼ਤ ਦੇ ਉਤਰ ਵਿਚ "ਬੇਨਤੀ" ਸ਼ਬਦ ਨੋਟ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ) ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਉਲਟ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਰਾਏ ਵਿਚ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਹਕਦਾਰ ਹਨ, ਮੁਕੱਦਮਾ ਤਿਆਰ ਕਰੋ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਫੇਰ ਝਟਪਟ ਹੁਕਮ ਸਾਦਰ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ। ਤੁਹਾਡੀ ਜਿਹੜੀ ਸਲਾਹ ਜਲਦੀ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ, ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਦੇਖ ਕੇ, ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਮਾਮਲਾ ਐਡਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਰਾਹ ਛਡਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਭਾਸਦੀ।"

ਇਥੇ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਬੜੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਖ਼ਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਦ ਫ਼ੋਰਸੀਥ ਨੂੰ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਪਹੁੰਚੀ ਤਦ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਅੱਧ ਸਰਕਾਰੀ ਖ਼ਤ ਕਾਵਨ ਵਲ ਲਿਖਿਆ, ਜਿਸ ਬਾਬਤ ਫ਼ੋਰਸੀਥ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :—

"ਮੈਂ ਕਾਵਨ ਵਲ ਖ਼ਤ ਲਿਖਿਆ, ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਦ ਤਕ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਕੱਦਮੇ ਲਈ ਲੁਧਿਆਣੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ (Guard) ਗਾਰਡ ਨਾ ਭੇਜਾਂ ਓਦੋਂ ਤਕ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਆਦਮੀ ਪਕੜੇ ਹਨ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।" ਉਪਰ ਲਿਖਿਆ ਖਤ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ੋਰਸੀਥ ਨੇ ਕਾਵਨ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿਚ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਖ਼ਤ ਕਾਵਨ ਨੂੰ ਸਤਾਰਾਂ ਜਨਵਰੀ ਸਵੇਰੇ ਪਹੁੰਚਿਆ, (ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਤਾਰਾਂ ਤਰੀਕ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ) ਏਸ ਖਤ ਬਾਬਤ ਕਾਵਨ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ—

"ਸਤਾਰਾਂ ਤਰੀਕ ਸਵੇਰੇ ਜਦ ਕਿ ਮੈਂ ਘੋੜੇ ਤੇ ਸੈਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਫ਼ੋਰਸੀਥ ਦਾ ਇਕ ਖ਼ਤ ਮਿਲਿਆ। ਏਸ ਵਿਚ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕੱਦਮੇ ਲਈ ਲੁਧਿਆਣੇ ਭੇਜਾਂ।...ਏਸ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਹ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ੇਰਪੁਰ ਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕੈਦੀ ਸ਼ੇਰਪੁਰ ਛੱਡ ਚੁਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕੋਟਲੇ ਦੇ ਲਾਗੇ ਸਨ, ਏਸ ਲਈ ਏਸ ਖ਼ਤ ਤੇ ਅਮਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਖ਼ਤ ਨੂੰ ਜੇਬ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਮੁੜ ਏਸ ਦਾ ਕੋਈ ਖਿਆਲ ਨਾ ਕੀਤਾ।" ਏਸ ਖ਼ਤ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਹਾਲ ਅਗੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

੧੭ ਜਨਵਰੀ ੧੮੭੨ ਨੂੰ ਕਾਵਨ ਨੇ ਇਕ ਤਾਰ ਹੋਮ ਸੈਕਰੇਟਰੀ ਨੂੰ ਦਿਤੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਸਭ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਹੈ, ਕੋਈ ਗੜਬੜ ਆਦਿ ਨਹੀਂ। ਸਤਾਰਾਂ ਤਰੀਕ ਨੂੰ ਫ਼ੋਰਸੀਥ ਨੇ ਦੂਜਾ ਖ਼ਤ ਕਾਵਨ ਵਲ ਲਿਖਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਓਸ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਨਾ ਦੇਵੇ। ਇਹ ਖ਼ਤ ਆਫ਼ੀਸ਼ਲ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਖ਼ਤ ਕਾਵਨ ਨੂੰ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਪੁਜਾ, ਏਸ ਲਈ ਇਥੇ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਕੇਵਲ ਸਾਰ ਹੀ ਯਾਦ ਰਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਕਾਵਨ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਹ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਕੋਟਲੇ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਮਲੇਂਧ ਵਿਚ ਤੋਪਾਂ ਅਗੇ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਸੋ ਕੋਟਲੇ ਵਿਚ ਤੋਪਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਪੰਜਾਹ ਕੈਦੀ ਜਕੜ ਕੇ ਬਾਹਰ ਲੈ ਆਂਦੇ ਗਏ ਅਤੇ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਟੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਵਾਰੋ-ਵਾਰੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਪਟਿਆਲਾ, ਨਾਭਾ, ਜੀਂਦ ਅਤੇ ਕੋਟਲੇ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਉਡਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਆਖਰੀ ਜੱਥੇ ਵਿਚ ਇਕ ਜਵਾਨ ਮੁੰਡਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਮਰ ਕੋਈ ਤੇਰਾਂ ਸਾਲ ਦਸਦੇ ਹਨ, ਨੂੰ ਕਾਵਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ...ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਗਰ ਕਿਉਂ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਜਵਾਨ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਕਾਵਨ ਨੂੰ ਝਪਟ ਮਾਰ ਕੇ ਦਾੜ੍ਹੀਓਂ ਜਾ ਪਕੜਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਗਲ ਘੁਟਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਕੋਲ ਖੜੇ ਫੌਜੀਆਂ ਨੇ ਗਭਰੂ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਓਦੋਂ ਤਕ ਉਸ ਨੇ ਹਥੋਂ ਦਾੜ੍ਹੀ ਨਾ ਛਡੀ ਜਦ ਤਕ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਨਾ ਕਟ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਗਭਰੂ ਦਾ ਨਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗ ਸਕਿਆ।* ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਪਹਿਲਾਂ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਦੇ ਜੈਕਾਰੇ ਗਜਾਂਦੇ ਰਹੇ।

ਸਤਾਰਾਂ ਤਰੀਕ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਖ਼ਤ ਫੋਰਸੀਥ ਨੇ ਕਾਵਨ ਵਲ ਲਿਖਿਆ ਸੀ (ਖ਼ਤ ਦਾ ਟੀਕਾ ਪਿਛੇ ਦਰਜ) ਹੈ) ਓਸ ਬਾਬਤ ਕਾਵਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਓਸ ਨੂੰ ਇਹ ਖ਼ਤ ਓਦੋਂ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਦ ਕਿ ਅਖ਼ੀਰੀ ਜੱਥਾ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਵਾਲੇ ਬਿਗਲ ਵਜਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਸਨ। ਏਸ ਲਈ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਪਬਲਿਕ ਤੇ ਅਸਰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਣਾ। ਉਹ ਅਗੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਓਸ ਨੇ ਖ਼ਤ ਪੜ੍ਹਕੇ ਮਿਸਟਰ ਈ. ਪਾਰਕਿਨਜ਼ ਸੁਪ੍ਰੰਟੈਂਡੈਂਟ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਆਦਮੀ ਛਡੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਨੇ ਏਸ ਬਾਬਤ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ :—"ਗਵਰਨਰ ਬਾ-ਇਜਲਾਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਕੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ (ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾ ਮਾਰਨ ਵਿਚ) ਪਾਸ ਖੜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰਨ ਦਸੇ ਬਿਨਾਂ ਤੋਪਾਂ ਅਗੇ ਉਡਾਣਾ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਕਾਵਨ ਦਾ ਇਹ ਸਾਫ਼ ਫ਼ਰਜ਼ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਫ਼ੋਰਸੀਥ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਦਾ, ਜਿਥੇ ਕਿ ਪੰਜ ਛੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਜਾਨ ਦਾ ਸਵਾਲ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੰਮ ਭੀ ਉਹ ਬੰਦ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਉਲਟ ਸੀ।"

ਇਹ ਗੱਲ ਕਿ ਇਹ ਖ਼ਤ ਕਾਵਨ ਨੂੰ ਓਦੋਂ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਦ ਕਿ ਆਖਰੀ ਜੱਥਾ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਭੀ ਗ਼ਲਤ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਵਨ ਦੀ ਕਪਤਾਨ ਪੁਲੀਸ ਨਾਲ ਖ਼ਤ ਬਾਬਤ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਉਤੇ ਦਿਤਾ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਏਸ ਮਾਮਲੇ ਤੇ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਰੀਪੋਰਟ ਵਿਚੋਂ ਹੇਠ-ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ ਇਥੇ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਏਸ ਰੀਪੋਰਟ ਤੇ ਕਪਤਾਨ ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਹੀ ਦਸਖ਼ਤ ਹਨ...

"......and in consequence arrangements were made for the executions to take place that evening, which were duly carried out a letter from the commissioner arriving too late to stop the same."

"ਏਸ ਲਈ ਸਾਰਾ ਪਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੋਪਾਂ ਅਗੇ ਉਡਾਣਾ ਸੀ, (ਸਹੀ ਟੀਕਾ ਜਾਨੋਂ ਮਾਰਨਾ ਹੈ) ਸੋ ਇਹ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦਾ ਖ਼ਤ ਏਸ ਨੂੰ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਖ਼ਤ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ।"

ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਾਫ਼ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਕਾਵਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਰਾ-ਸਰ ਝੂਠ ਹੈ। ਇਸ ਰੀਪੋਰਟ (ਭਾਵੇਂ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ) ਤੋਂ ਇਹ ਕੁਝ ਸਮਝ ਲਗਦੀ ਹੈ ਕਿ ਖ਼ਤ ਓਸ ਵੇਲੇ ਪੁਜਾ ਜਦੋਂ ਕਿ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤੋਪਾਂ ਅਗੇ ਉਡਾਣ ਲਈ ਮਾਰਨ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾ ਚੁਕਾ ਸੀ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਜਾ ਚੁਕਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਤੋਪਾਂ ਅਗੇ ਰਖ ਕੇ ਉਡਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣਗੇ।

ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਨੇ ਏਸ ਖ਼ਤ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਹੋਰ ਪੁਛ-ਗਿਛ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਇਸੇ ਪੁਲੀਸ ਕਪਤਾਨ ਨੇ ਇਹ ਉਤਰ ਦਿੱਤਾ :—

"......I beg to state that I remember Mr. Cowan receiving a letter previous to the conclusion of the execution at Kotla, but can not state the exact time of its receipt, nor the number of Kookas still undealt with."

"ਬਿਨੈ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਮਿਸਟਰ ਕਾਵਨ ਨੂੰ ਇਕ ਖ਼ਤ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦੇ ਮਾਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਮੁਕਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਏਸ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਠੀਕ ਸਮਾਂ ਦੱਸਣ ਦੇ ਅਸਮਰਥ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਤਨੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਬਾਕੀ ਜੀਉਂਦੇ ਸਨ।"

ਪੁਲੀਸ ਕਪਤਾਨ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਬਿਆਨ ਕਾਫ਼ੀ

* ਉਸ ਗਭਰੂ ਦਾ ਨਾਮ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸੀ। —ਸੰ: ਵਰਿਆਮ

ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਜੋ ਕੁਝ ਕਾਵਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਾਈਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਠੀਕ ਮਤਲਬ ਤਾਂ ਇਹੋ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮੈਂ ਉਤੇ ਦੱਸ ਚੁਕ ਹਾਂ ਕਿ ਕਾਵਨ ਸਰਾਸਰ ਝੂਠ ਬੋਲਦਾ ਹੈ।

੧੭ ਤਰੀਕ ਨੂੰ ਕਾਵਨ ਫ਼ੋਰਸੀਥ ਨੂੰ ਖ਼ਤ ਲਿਖਦਾ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, "......ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜਿਸ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ। ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਕੋਟਲੇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਤਿਆਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ) ਦਾ ਜਤਨ ਨਿਸਫਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਪਟਿਆਲਾ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੇ ਜਤਨ ਨਾਲ (miserable attempt at rebellion) ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਾ ਨਿਕੰਮਾ ਜਤਨ ਜੜ੍ਹ ਤੋਂ ਉਖੇੜ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਪੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਹਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਘੋੜੇ, ਹਥਿਆਰ ਅਤੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹੋਰ ਬਦਮਾਸ਼ ਭੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਫੇਰ ਸੌਖੇ ਨਾ ਦਬਾਏ ਜਾਂਦੇ,...ਲਫੰਗੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧੇ ਹੋ ਗਏ (Ruffians were completeiy cowed down) ਪਟਿਆਲਾ, ਨਾਭਾ, ਜੀਂਦ ਨੇ ਮੇਰਾ ਖ਼ਤ ਪਹੁੰਚਣ ਦੇ ਇਕ ਘੰਟੇ ਅੰਦਰ ਤੋਪਖ਼ਾਨਾ, ਰਸਾਲਾ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਮਿਸਟਰ ਕਾਵਨ ਨੇ ਇਕ ਤਰੀਕ ਨੂੰ ਫ਼ੋਰਸੀਥ ਵਲ ਖ਼ਤ ਲਿਖਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੇਠ-ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ ਆਉਂਦੇ ਹਨ :—

"ਕਿਉਂਕਿ ਲਾਗੇ ਦੀਆਂ ਰਿਅਸਤਾਂ ਤੋਂ ਫ਼ੌਜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਆਦਿ ਆ ਗਈ ਸੀ ਜਾਂ ਨੇੜੇ ਸੀ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਮੇਰਾ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਏਸ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਮੈਂ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਪਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ, ਕੋਟਲੇ ਉਤੇ ਜਾਂ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ।"

ਜਦ ਹੋਰ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਕੁਝ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨੇ ਮਲੌਧ ਅਤੇ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਵਲ ਆਉਣ ਲਗੇ। ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਇਹ ਸਿੱਖ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਆਏ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਫ਼ਲਤਾ ਹੋਈ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਗਏ। ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਸਜਨ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਸਨ ਮੁੜਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਘਰ-ਬਾਰ ਸਭ ਵੇਚ ਵੱਟ ਆਏ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਸੱਜਨ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਓਦੋਂ ਹੋਇਆ ਜਦ ਕਿ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਪਕੜੇ ਹੋਏ ਕੈਦੀ ਅਜੇ ਮਾਰੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਏ। ਇਹ ਗੱਲ ਯਾਦ ਰੱਖਣੀ ਬੜੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਸਰ ਡਗਲਸ ਫ਼ੋਰਸੀਥ ਭੀ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਆ ਗਿਆ। ਟੂਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਓਸ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਪਤਾ ਲਗ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਸੋ ਓਸ ਨੇ ਕਾਵਨ ਨੂੰ ਇਕ ਖ਼ਤ ਲਿਖਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ :—

My dear Cown,

I fully approve and confirm all you have done, you have acted admirably. I am coming out.

Yours Sincerely,
T.D. Foxrsyth

ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ ਕਾਵਨ,

ਜੋ ਕੁਝ ਤੁਸਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਉਸ ਸਾਰੇ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਸਹਿਮਤ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਤਸਦੀਕ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਤੁਸਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਸ਼ਲਾਘਾ-ਯੋਗ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਵੀ ਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਤੁਹਾਡਾ ਹਿਤੂ,
ਟੀ.ਡੀ. ਫ਼ੋਰਸੀਥ

ਇਹ ਖ਼ਤ ਡੈਮੀ-ਆਫੀਸ਼ਲ ਸੀ ਅਤੇ ਫੋਰਸੀਥ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਪਾਸ ਇਸ ਦੀ ਨਕਲ ਨਹੀਂ। ਫੋਰਸੀਥ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਓਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਖਤ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਐਤਨੀ ਕਾਵਨ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕਾਵਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਉਪਰ ਲਿਖਿਆ ਖਤ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਕਾਵਨ ਨੇ ਇਹ ਖਤ ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਦੇ ਮੂਹਰੇ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਏਸ ਤੋਂ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫੋਰਸੀਥ ਸੱਚਾ ਹੈ। ਫੋਰਸੀਥ ਦਾ ਉਹ ਖਤ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਕਾਵਨ ਨੂੰ ੧੭ ਤਰੀਕ ਸਵੇਰੇ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਓਸ ਦੀ ਕਾਪੀ ਭੀ ਫੋਰਸੀਥ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਭੀ ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਖਤ ਵਾਂਗ ਡੈਮੀਆਫੀਸ਼ਲ ਸੀ, ਏਸ ਲਈ ਫੋਰਸੀਥ ਨੇ ਦੂਜੀ ਕਾਪੀ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀ। ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਨੇ ਏਸ ਖਤ ਦੀ ਕਾਵਨ ਤੋਂ ਪੁਛ ਕੀਤੀ, ਪਰੰਤੂ ਕਾਵਨ ਨੇ ਉਤਰ ਦਿਤਾ ਕਿ ਇਹ ਖਤ ਓਸ ਪਾਸੋਂ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਏਸ ਵਿਚ ਫੋਰਸੀਥ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੈਦੀਆਂ ਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਕਾਵਨ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ। ਜੇ ਉਹ ਇਹ ਖਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਫਸਦਾ ਸੀ, ਏਸ ਲਈ ਜਿਹੜੇ ਦੋਵੇਂ ਖਤ ਕਾਵਨ ਦੇ ਉਲਟ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਓਸ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਕਹਿ ਦਿਤਾ ਕਿ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ

ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕਾਵਨ ਦੀ ਤਾਈਦ ਕੀਤੀ, ਭਾਵੇਂ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਹੋਵੇਗੀ। ਫੋਰਸੀਥ ਦੇ ਆਉਣ ਉਤੇ ਕੋਟਲੇ ਵਿਚ ਤੀਹ ਕੁ ਆਦਮੀ ਬਾਕੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਸੋਲਾਂ ਭੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਕਿ ਕਾਵਨ ਮਲੋਧ ਤੋਪਾਂ ਅਗੇ ਉਡਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਚੌਦਾਂ ਹਮਲੇ ਵੇਲੇ ਪਕੜੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ। ਜਜ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਅਫਸਰ ਅਤੇ ਕਾਵਨ ਆਪ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਮੰਗੀ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਫੋਰਸੀਥ ਨੇ ਆ ਕੇ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਸੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ। ਇਨ੍ਹਾ ਵਿਚੋਂ ਕਈਆਂ ਨੇ ਸਾਫ ਸਾਫ ਜੁਰਮ ਮੰਨਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਪਰੇਰਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਹ ਕੋਟਲੇ ਆ ਗਏ ਜਿਹੜੇ ਬਾਕੀ ਚੌਦਾਂ ਆਦਮੀ ਰਹੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਕੀ ਹੋਇਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚਾਰ ਨੂੰ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ। ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਆਦਮੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ, ਉਹ ਇਹ ਹਨ :—

ਅਲਬੇਲ ਸਿੰਘ, ਰੂੜ ਸਿੰਘ, ਅਰੂਪ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ (ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ) ਕੇਸਰਾ ਸਿੰਘ, ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ, ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ (ਰਿਆਸਤ ਨਾਭਾ)। ਸੇਠਾ ਸਿੰਘ, ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ, ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ, ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ, ਬੇਲਾ ਸਿੰਘ (ਜ਼ਿ: ਲੁਧਿਆਣਾ)। ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ (ਝਬਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ)। ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ। (ਜ਼ਿ: ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ)।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਤੇ ਜੁਰਮ "ਡਕੈਤੀ ਅਤੇ ਕਤਲ" ਸੀ ਅਤੇ ਦਫਾ ੩੯੬ ਹਿੰਦ ਡੰਡਾਵਲੀ ਲਗੀ।

ਚਾਰ ਆਦਮੀ ਮਲੋਧ ਪਕੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ੋਰਸੀਥ ਨੇ "ਡਕੈਤੀ ਅਤੇ ਕਤਲ" ਦੇ ਜੁਰਮ ਵਿਚ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿਤੀ ਅਤੇ ਫੇਰ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਭਾ: ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਭਾ: ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਧਾਈ ਥੰਮਣ ਸਿੰਘ, (ਰਿ: ਪਟਿਆਲਾ) ਅਤੇ ਭਾ: ਮਿਹਰ ਸਿੰਘ (ਅਲੀਵਾਲ ਜਲੰਧਰ) ਸਨ। ਮਲੋਧ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਆਦਮੀ ਵੀ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਬਤ ਜਥੇ ਵਿਚ ਹੋਣ ਦਾ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੀ ਹੋਇਆ।

ਸਰ ਡਗਲਸ ਫੋਰਸੀਥ ਨੇ ਜਿਤਨੇ ਖਤ ਕਾਵਨ ਨੂੰ ਓਸ ਦੀ ਕਰਤੂਤ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਕਾਵਨ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਨਾ ਕਰੇ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਤਾਰ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਉਲੰਘਣ ਨਾਲ ਹੋਰ ਜੋਸ਼ ਵਧ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰੰਤੂ ਜਦ ਕਾਵਲ ਦੀ ਕਰਤੂਤ ਦਾ ਹਾਲ ਸੁਣਿਆ ਤਾਂ ਕਾਵਨ ਦੀ ਕਰਤੂਤ ਦੀ ਤਾਈਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜਿਹੜੇ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਕੋਟਲੇ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿਤੀ, ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਟ ਸਜ਼ਾ ਦਿਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਏਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਫੋਰਸੀਥ ਭੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਫੋਰਸੀਥ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕਈਆਂ ਗਲਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰਨਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਵਨ ਦੀ ਤਾਈਦ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ, ਏਸ ਲਈ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਯੋਗ ਸੀ।

ਹੁਣ ਇਥੇ ਕਾਵਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਉਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਕਾਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਿਛੇ ਦਿਤੇ ਗਏ ਖਤਾਂ ਤੋਂ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :—

(ੳ) ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਮਨ ਚੈਨ ਸੀ।

(ਅ) ੬੮ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ੪ ਆਦਮੀਆਂ ਦਾ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਨਾ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਮਧਾਰੀ ਅਗੋਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ।

(ੲ) ਕਾਵਨ ਦਾ ਖਤ ਪਹੁੰਚਣ ਦੇ ਇਕ ਘੰਟੇ ਅੰਦਰ ਸਿੱਖ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪੁਜ ਗਈ ਸੀ।

(ਸ) ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਕਾਵਨ ਨੇ ਪਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਨਾਲ ਵਧਦੀ ਬਗਾਵਤ ਰੁਕ ਗਈ ਸੀ।

(ਹ) ਕੋਟਲੇ ਉਤੇ ਜਾਂ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਦੁਬਾਰਾ ਹਮਲੇ ਦਾ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

(ਕ) ਕਾਵਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦੇ ਮਲੋਧ ਅਤੇ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਦੇ ਹਮਲੇ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ, ਅਰਥਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਹਥਿਆਰ ਆਦਿ ਆ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਖਤਰਾ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਹਮਲੇ ਨਿਸਫਲ ਹੋਏ।

(ਖ) ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦਾ ਬਗਾਵਤ ਦਾ ਜਤਨ (Miserable) ਨਿਕੰਮਾ ਸੀ।

(ਗ) ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜੱਥਾ ਤਬਾਹ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਰਥਾਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਏ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਭਗੌੜੇ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਨ।

(ਘ) ਡਾਕੂਆਂ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਸਿੱਧਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ।

(ਙ) ਕਾਵਨ ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਓਸ ਦੀ ਜ਼ਿਮੇਂਵਾਰੀ

ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤੋਪਾਂ ਅਗੇ ਉਡਾਣ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਾਵਨ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਂਦਾ ਅਤੇ ਜੇ ਉਹ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਭਾਗੀ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਓਸ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਤੋਂ ਲਈ ਜਾਂਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਨਾ ਤਾਂ ਕਾਵਨ ਨੂੰ ਹੱਕ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰਿਆਸਤੀ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ। ਕਾਵਨ ਘਬਰਾਇਆ ਹੋਇਆ ਦਲੀਲਾਂ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਓਸ ਦਾ ਕੰਮ ਬੇ-ਕਾਨੂੰਨਾ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਜੇ ਉਹ ਇਹ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਬਗਾਵਤ ਵਧ ਜਾਣੀ ਸੀ; ਪਰ ਖਤ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਏਸ ਦੇ ਉਲਟ ਹਨ। ਦੂਜੀ ਉਹ ਦਲੀਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਓਸ ਨੇ ਏਸ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਵਲ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਦੇਖ ਲੈਣ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਕੀ ਕੁਝ ਹੋਇਆ। ਏਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਖਤ ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਨੂੰ ੭ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ, ਓਸੇ ਵਿਚੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ ਇਥੇ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ :

"ਇਹ ਗੱਲ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਵਲ ਆ ਰਹੇ ਸਨ ਉਹ ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੁੜ ਗਏ ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਵਨ ਨੇ ਕੂਕਿਆਂ ਨੂੰ ਤੋਪਾਂ ਅਗੇ ਉਡਾ ਦਿਤਾ ਸੀ, ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਤਨੇ ਕੂਕੇ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਵਲ ਆਏ ਉਹ ਪੰਦਰਾਂ ਤਰੀਕ ਹੀ (ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦੇ ਦਿਨ) ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਗਏ, ਪਰੰਤੂ ਪਕੜੇ ਹੋਏ ਕੂਕੇ ਮਾਰੇ ਸਤਾਰਾਂ ਤਰੀਕ ਨੂੰ ਗਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁੜਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ।" ਏਸ ਤੇ ਹਾਸ਼ੀਆ ਚੜ੍ਹਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।

ਫੋਰਸੀਥ ਅਤੇ ਕਾਵਨ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦਲੀਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ (ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਆਦਮੀ ਫਾਂਸੀ ਲਾਏ ਗਏ ਸਨ) ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸਕੀਆਂ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਤਲਾਂਜਲੀ ਦੇਣੀ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਠੀਕ ਸੀ। ਇਸ ਉਤੇ ਗਵਰਨਰ ਬਾ-ਇਜਲਾਸ ਨੇ ਇਹ ਲਿਖਿਆ :

"It is a grave act of in subordination and presumption.........To do so is to usurp the highest prerogative of the Government. One thing which cannot be premitted to any civil or military officer in any case whatever, is the regular assumption of the officeof the judge and of the legislature. No such officer has right to punish his prisoners, still less has he any right to punish them according to law made by himself, after the fact and in reference to the circumstances of a particular case...... Under these circumstances their illegal and indiscriminate execution was a meausre for which there was no excuse. His Excellency in council cannot regard as an excuse Mr. Cowan's belief that the executiun was politically expedient. The course followed by Mr. Cowan was illegal that it was not palliated by any public necessity, and that it was characterised by incidents which gave it a complexion of barbarity. That Course was commenced in opposition to the spirit of instructions received from superior authority and in the absence of sanction, invoked but not awaited ; it was prosecuted to completion in contravention of positive orders."

ਉਲਥਾ—"ਇਹ ਹੁਕਮ-ਅਦੂਲੀ ਅਤੇ ਆਪ-ਹੁਦਰੇ-ਪਨ ਦਾ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਮਾਮਲਾ ਹੈ।......ਇਹ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਉੱਚ-ਤਮ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਉਤੇ ਛਾਪਾ ਮਾਰਨ ਵਾਲੀ ਕਾਰਵਾਈ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿਵਲ ਜਾਂ ਫੌਜੀ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਇਹ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪੇ ਹੀ ਜੱਜ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਪਦਵੀ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਏ। ਅਜਿਹੇ ਕਿਸੇ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਹ ਤਾਂ ਕਦਾ-ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿ ਕੋਈ ਅਫਸਰ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਾਮਲੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਬਣਾਏ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਦੇਵੇ।...... ਇਹਨਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਤਫਤੀਸ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣੀ ਅਜਿਹੀ ਕਾਰਵਾਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਕੋਈ ਸਫਾਈ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਵਾਇਸਰਾਏ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕੌਂਸਲ ਮਿਸਟਰ ਕਾਵਨ ਦੀ ਇਸ ਸਫਾਈ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨ ਸਕਦੇ ਕਿ ਉਹਦੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਮਿਸਟਰ ਕਾਵਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਬੇ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੀ, ਲੋਕ-ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਬੇਲੋੜੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਵਹਿਸ਼ੀ-ਪੁਣਾ ਝਲਕਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਇਹ ਕਾਰਵਾਈ ਉਚੇਰੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀਆਂ

ਹਦਾਇਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਜੋ ਮੰਗੀ ਗਈ ਸੀ, ਪਰ ਜਿਸ ਦੀ ਉਡੀਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਠੀਕ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਕੇ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ।''

ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਰਾਇ ਇਹ ਹੈ :

''The lieutenant Governor............is of opinion that there was no such Urgent necessity as to justify that officer acting without the order of the commissioner.''

ਉਲਥਾ—''ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਦੀ ਰਾਏ ਹੈ ਕਿ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕੋਈ ਫੌਰੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅਫਸਰ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਦਾ।''

(ਮਿ: ਕਾਵਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਖਤ ਬੁਰਾ ਕਹਿ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਮੌਕੂਫ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।)

ਕਾਵਨ ਦੀ ਬਾਬਤ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਹਿੰਦ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਰਾਇ ਉੱਤੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਾਵਨ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਮੁਜਰਮ ਸੀ :—

(ੳ) ਕਾਵਨ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਹੱਕ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਸੀ।

(ਅ) ਕਾਵਨ ਨੇ ਮਲੌਧ ਤੋਂ ਤਾਰ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਵਲ ਮਲੌਧ ਪਕੜੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਤਰ ਦੀ ਉਡੀਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।

(ੲ) ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਖਤ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਤਰੀਕ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਕਾਵਨ ਨੂੰ ਸਤਾਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਓਸ ਦੀ ਓਸ ਨੇ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।

(ਸ) ਦੂਸਰਾ ਖਤ ਜੋ ਕਾਵਨ ਵਲ ਲਿਖਿਆ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਮਿਲਿਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੰਜ ਛੇ ਆਦਮੀ ਜੀਉਂਦੇ ਸਨ, (ਇਹ ਗੱਲ ਕਾਵਨ ਹੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਝੂਠ ਹੈ, ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਪਿਛੇ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਖਤ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕੂਕਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ) ਉਸ ਨੇ ਏਸ ਖਤ ਦੀ ਵੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।

(ਹ) ਕਾਵਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫੋਰਸੀਥ ਦੇ ਦੋ ਖਤ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਖਤ ਮੁਆਮਲੇ ਨੂੰ ਸਾਫ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਨ। ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਖਤ ਪਰਗਟ ਹੋਣ ਤੇ ਕਾਵਨ ਫਸਦਾ ਸੀ। ਸੋ ਸਿਆਣੇ ਆਦਮੀ ਨਤੀਜਾ ਕਢ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਏ ਜਾਂ ਉਸ ਨੇ ਦਬਾ ਲਏ।

(ਕ) ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਕਾਵਨ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਹੱਕ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਫੇਰ ਸਜ਼ਾ ਵੀ ਤੋਪਾਂ ਅਗੇ ਡਾ ਕੇ ਦਿਤੀ ਗਈ।

(ਖ) ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਨਹੀਂ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ, ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦਾ ਬਿਆਨ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗ ਸਕਦਾ ਕਿ ਕਸੂਰਵਾਰ ਕੌਣ ਸੀ ਤੇ ਕੌਣ ਨਹੀਂ!

ਫੋਟਸੀਥ ਦੀ ਬਾਬਤ ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਦਾ ਇਹ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਵਨ ਦੀ ਤਾਈਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਜਿਹੜੇ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਮੌਤ ਦੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦਿਤੀਆਂ, ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਛ-ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਕਈ ਘਟ ਕਸੂਰਵਾਰ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੇ। ਏਸ ਲਈ ਫੋਰਸੀਥ ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਉਹ ਇਨਸਾਫ ਦੀ ਸਪਿਰਿਟ ਦੇ ਉਲਟ ਸੀ।

ਇਥੇ ਕਾਵਨ ਨੇ ਜਿਹੜੀ ਤੋਪਾਂ ਅਗੇ ਉਡਾਣ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਕੀਤੀ ਉਸ ਦਾ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਹਾਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਬਾਬਤ ਫੋਰਸੀਥ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਵਲ ੧੯ ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਖਤ ਲਿਖਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ ਆਉਂਦੇ ਹਨ—

''ਇਤਨੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ।......ਏਸ ਲਈ ਕਾਵਨ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤੋਪਾਂ ਅਗੇ ਉਡਾ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਗਲ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ੧੮੫੭ ਦੇ ਗਦਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।'' ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਯਾਦ ਕਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਦਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਫੋਰਸੀਥ ਨੂੰ ਬਾਗੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦੇਣ ਲਈ ਸਪੈਸ਼ਲ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ (ਦੇਖੋ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਹਥੀਂ ਲਿਖਿਆ ਜੀਵਨ) ਸੋ ਇਸ ਨੇ ਕਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਾਗੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਇਹ ਆਪ ਤਾਂ ਲਿਖ ਕੇ ਨਹੀਂ ਛਡ ਗਿਆ, ਪਰੰਤੂ ਦੂਜੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਹਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਨੇ ਕਾਵਨ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਮੌਕੂਫ ਕਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਰੁਪਏ ਮਾਹਵਾਰੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਲਾ ਦਿਤੀ। ਫੋਰਸੀਥ ਨੂੰ ਸੂਬਾ ਅਵਧ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਹਿਕਮੇ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਦੋ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਬਾਬਤ ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਦੀ ਰਾਏ ਉਤੇ ਦਰਜ ਹੈ ਅਤੇ ਜੁਰਮ ਵੀ ਦਰਜ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਵੀ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਯੋਗ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦੀ ਬਾਬਤ ਪਾਠਕ ਆਪ ਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਣ। ੧੮੭੩ ਵਿਚ

ਲਾਰਡ ਨਾਰਥ ਬਰੁੱਕ ਵਾਇਸਰਾਏ ਹੋ ਕੇ ਆਇਆ ਤਦ ਫੋਰਸੀਥ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ। ਵਾਇਸਰਾਏ ਨੇ ਹਮਦਰਦੀ ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ, ਪਰੰਤੂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਫੈਸਲਾ ਉਲਟਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਫੋਰਸੀਥ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ 'ਸਰ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਵੀ ਦਿਤਾ। (ਮੈਂ ਪਿਛੇ ਫੋਰਸੀਥ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਕਈਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ 'ਸਰ' ਲਿਖਿਆ, ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਫੋਰਸੀਥ ਕੋਲ ਇਹ ਖਿਤਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ)। ਕਾਵਨ ਵੀ ਫੋਰਸੀਥ ਕੋਲ ਪੁਜਾ। ਫੋਰਸੀਥ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਇਕ ਚੰਗੀ ਨੌਕਰੀ ਦਿਵਾ ਦਿਤੀ।

ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਹਾਲ ਵਿਚੇ ਛਡਿਆ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਰੰਗੂਨ ਛਾਵਣੀ ਵਿਚ ਇਕ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਰਖੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਪੁਲਸ ਦਾ ਪਹਿਰਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁਧ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨਰਾਜ਼ਗੀ ਸੀ ਅਤੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਵੀ ਠੰਮੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਫੇਰ ਜਦ ਬੇ-ਗੁਨਾਹ ਪਕੜੇ ਗਏ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਨਰਾਜ਼ਗੀ ਵਧਣੀ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ। ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਫਸਰਾਂ ਨਾਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦੇ ਸਨ ਤੇ ਪੁਲਸ ਨਾਲ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਅਣਬਣ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਬਦਲੀ ਅਮੋਈ ਕਰ ਦਿਤੀ, ਜਿਥੇ ਉਹ ੧੮੮੩ ਮਹੀਨਾ ਨਵੰਬਰ ਵਿਚ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਠੀਕ ਹਾਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ।

ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਬੜੀ ਔਕੜ ਸਮੇਂ ਪੰਥ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਨੇ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਅਸਰ ਪਾਇਆ। ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਗਊ-ਬੱਧ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਭਾਵੇਂ ਸਾਨੂੰ ਵਾਧੂ ਹੀ ਜਾਪੇ ਪਰੰਤੂ ਸਾਨੂੰ ਭੁਲਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲੋਕ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਚਦੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭਾਵੇਂ ਪਿਛਲੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੀ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਸਾਡੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਚਮਕਦੇ ਹੀਰੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਸਖਤੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਵੇਲੇ ਹੋਈ ਸੀ। ਨਾਮ-ਧਾਰੀਆਂ ਦੇ ਫਿਰਨ ਉਤੇ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਪੁਲਸ ਦੀ ਚੌਂਕੀ ਬਿਠਾਈ ਗਈ ਅਤੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਵਿਚ ਆਵਾ-ਜਾਈ ਤੇ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ [1]ਛੇ ਸਤ ਸਾਲ ਹੋਏ ਹਟਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

[1]ਇਹ ਲੇਖ ੧੯੨੯-੩੦ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਸਾਡੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ, ਉਹ ਵੀ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਲਈ ਸੂਬੇ ਦੇ ਮੂਹਰੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਦੇ ਪਠਾਣਾਂ ਨੇ ਹਾਹ ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਮਾਰਿਆ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਪਠਾਣਾਂ ਕੋਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਨੂੰ ਬੜੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਸਨ। ਸ: ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :— "ਮਲੇਰੀਆਂ ਨੇ ਹਾਹ ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਤਾਂ ਠੀਕ ਮਾਰਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਅਲਖ ਮੁਕਾਣ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀ ਸੀ, ਵਡੇ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਵੇਲੇ ਭੀਖਣ ਖਾਂ ਮਲੇਰੀਏ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਲਹੂ ਡੋਲ੍ਹਿਆ ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਓਸ ਉਤੇ ਗਚ ਵੀ ਬੜਾ ਸੀ। ਪਰ ਅਗਲੇ ਹੀ ਸਾਲ ਜਦ ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਨੇ ਸਰਹੰਦ ਮਾਰੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਵਲ ਅੱਖ ਚੁਕ ਕੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ, ਲਾਂਭ ਲਾਂਭ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਨੇ ਮੱਲ ਲਿਆ, ਪਰ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਉਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਹੱਥ ਨਾ ਪਾਇਆ, ਕਿਉਂਜੁ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਡੇਰੇ ਨੇ ਹਾਹ ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਜੁ ਮਾਰਿਆ ਸੀ"—(ਫੁਲਵਾੜੀ ਮਾਰਚ ੧੯੨੯)। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਹਿਸਾਨ-ਮੰਦੀ ਦੀ ਹੱਦ ਪੁੱਗਾ ਦਿਤੀ, ਪਰੰਤੂ ਸਦਾ ਇਹ ਪਾਲਿਸੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਸੰਮਤ ੧੭੯੪ ਵਿਚ ਬੇਦੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚੋਂ ਸਨ, ਨੇ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਉਤੇ ਧਾਰਮਕ ਜੰਗ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿਤਾ[1], ਕਿਉਂਕਿ ਇਥੋਂ ਦੇ ਅਫਗਾਨ ਗਊ-ਬਧ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੰ: ੧੮੭੨ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਖੂਨ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਡੁਲ੍ਹਾ, ਉਹ ਉਤੇ ਦਸਿਆ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ।

ਇਸ ਲੇਖ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਰਸਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਗਈ।

1. Kooka outbreak published by the order of House of Commnons.
2. Autobiography of Sir T. D. Forsyth.
3. India and my home memories by Sir Henry Cotton.
4. Other side of the medal by E· Thompson.
5. Ranjeet Singh by Sir Lepal Griffin.
6. History of the Punjab Rajas by Sir Lepal Griffin.
੭. ਫੁਲਵਾੜੀ ਮਾਰਚ ੧੯੨੯।
੮. ਕੀਰਤੀ (ਉਰਦੂ) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

1 ਵੇਖੋ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ [ਲੈਪਲ ਗਰਿਫ਼ਨ]।

ਅਸੀਰੀਆ ਦਾ ਰਾਜਾ ਏਸਾਰਹਾਦੋਨ

ਮੂਲ : ਲ. ਤਾਲਸਤਾਏ
ਪੰਜਾਬੀ : ਸੁਰਜੀਤ ਖੁਰਸ਼ੀਦੀ

ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਈਸਾਈਆਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਦੇ ਲਈ ਤਾਲਸਤਾਏ ਨੇ ਬਾਈਬਲ ਦੀ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। Esarhaddon ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ Assur Banipal ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਬਾਈਬਲ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਲਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਹਾਂ Lailie ਬਾਰੇ ਕਿਧਰੇ ਬਹੁਤਾ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਪਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸ-ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਹੀ ਪਰਾਪਤ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਦਸਣਾ ਹੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਈਸਾਈਆਂ ਅਤੇ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਇਕੋ ਪਰਮ ਆਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਮਾਤ੍ਰ ਹੀ ਹਨ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਸਾਡੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅੱਜ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਲਈ ਵੀ ਰਾਹਤ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਈਚਾਰੇ ਲਈ ਵੀ।

—ਸੰਪਾਦਕ

ਅਸੀਰੀਆ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਏਸਾਰਹਾਦੋਨ ਨੇ ਰਾਜਾ ਲੇਈਲਾਈ ਦਾ ਰਾਜ ਜਿੱਤ ਲਿਆ, ਨਗਰ ਤਬਾਹ ਤੇ ਬਰਬਾਦ ਕਰਕੇ ਫੂਕ ਛੱਡੇ, ਉਥੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣਾਕੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਨੂੰ ਲੈ ਗਿਆ, ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਕੁਝ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਕਲਮ ਕਰ ਦਿਤੇ ਅਤੇ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਖੱਲ ਲੁਹਾ ਦਿਤੀ ਜਾਂ ਸੂਲੀ ਤੇ ਟੰਗ ਦਿਤਾ ਤੇ ਖ਼ੁਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਲੇਈਲਾਈ ਨੂੰ ਇਕ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਇਕ ਰਾਤੀਂ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਲੰਗ ਤੇ ਲੇਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਰਾਜਾ ਏਸਾਰਹਾਦੋਨ ਲੇਈਲਾਈ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅਚਾਨਕ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਿਸਤਰੇ ਦੇ ਲਾਗੇ ਹੀ ਕੁਝ ਖਹਿਸਰ ਜਹੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ, ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਕੀ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤ ਲੰਬੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਮੇਹਰਬਾਨ ਹਨ।

"ਤੂੰ ਲੇਈਲਾਈ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ?" ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਪੁਛਿਆ।

"ਹਾਂ", "ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਉਤਰ ਦਿਤਾ। ਪਰ ਅਜੇ ਮੈਂ ਇਹ ਮਨ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਿਆ ਕਿ ਇਹ ਸਜ਼ਾ ਕਿਸ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਦਿਆਂ।"

"ਪਰ ਤੂੰ ਤਾਂ ਲੇਈਲਾਈ ਹੈਂ।" ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਕਿਹਾ।

"ਇਹ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ", "ਰਾਜੇ ਨੇ ਕਿਹਾ! ਲੇਈਲਾਈ ਲੇਈਲਾਈ ਹੈ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਮੈਂ ਹਾਂ।"

"ਤੂੰ ਅਤੇ ਲੇਈਲਾਈ ਇਕ ਹੀ ਹੈ, "ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਕਿਹਾ ਇਹ ਕੇਵਲ ਤੇਰਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਲੇਈਲਾਈ ਨਹੀਂ ਹੈਂ ਅਤੇ ਲੇਈਲਾਈ ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਹੈ।"

"ਇੰਝ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਤੇਰਾ ਭਾਵ ਕੀ ਹੈ?" ਰਾਜੇ ਨੇ ਕਿਹਾ! "ਆਹ ਮੈਂ ਤਾਂ, ਨਰਮ ਬਿਸਤਰੇ ਤੇ ਲੇਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ, ਮੇਰੇ ਦੁਆਲੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਅਤੇ ਕਨੀਜ਼ਾਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਅੱਜ ਵਾਂਗ ਹੀ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਵੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦਾਅਵਤ ਕਰਾਂਗਾ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਲੇਈਲਾਈ ਇਕ ਪੰਛੀ ਦੀ ਭਾਂਤੀ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਉਹ ਸੂਲੀ ਤੇ ਟੰਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਮਾਰ ਜਾਣ ਤੱਕ ਤੜਫਦੇ ਦੀ ਉਸਦੀ ਜੀਭ ਬਾਹਰ ਲਟਕੀ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਕੁੱਤੇ ਉਸਦੇ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਬੋਟੀਆਂ ਨੋਚ ਲੈਣਗੇ।"

"ਤੂੰ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਤਬਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।" ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਕਿਹਾ।

"ਉਹਨਾਂ ਚੌਦਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਜੰਗੀ ਯੋਧਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਇਕ ਮੀਨਾਰ ਉਸਾਰ ਦਿਤਾ ਹੈ?" ਰਾਜੇ ਨੇ ਕਿਹਾ।

"ਮੈਂ ਜੀਵਤ ਹਾਂ ਪਰ ਉਹ ਹੁਣ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਕੀ ਇਸ ਤੋਂ ਸਿਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ?"

"ਤੂੰ ਕਿਵੇਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈਂ ਕਿ ਉਹ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ?"

"ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹ ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਇਹ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦਿਤੇ ਗਏ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੰਦੇ ਭਾਗ ਸਨ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਚੰਗੇ।"

"ਇਹ ਵੀ ਕੇਵਲ ਤੈਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਤੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦਿਤੇ ਸਨ।"

"ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ?" ਰਾਜੇ ਨੇ ਕਿਹਾ।

"ਕੀ ਤੇਰੀ ਸਮਝਣ ਦੀ ਚਾਹਨਾ ਹੈ?"

"ਹਾਂ, ਹੈ।"

"ਤਦ ਆ ਫੇਰ।" ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਇਕ ਵਡੇ ਕੂੰਡੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

"ਕਪੜੇ ਲਾਹ ਕੇ ਕੂੰਡੇ ਵਿਚ ਵੜ ਜਾ।"

ਏਸਾਰਹਾਦੋਨ ਨੇ ਉਵੇਂ ਕੀਤਾ।

"ਜਿਉਂ ਹੀ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਤੇ ਇਹ ਪਾਣੀ ਪਾਣ ਲਗਾਂ," ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਭਰਿਆ ਘੜਾ ਫੜ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਡੋਬ ਲਵੀਂ।" ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਘੜਾ ਰਾਜੇ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਉਂਡੇਲ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਕੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਡੋਬ ਲਿਆ।

ਜਿਉਂ ਹੀ ਰਾਜਾ ਏਸਾਰਹਾਦੋਨ ਪਾਣੀ ਹੇਠਾਂ ਹੋਇਆ ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਏਸਾਰਹਾਦੋਨ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਸਗੋਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਜਣਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਹ ਦੂਜਾ ਬੰਦਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਿਆਂ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਵਧੀਆ ਸੇਜ ਤੇ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਇਸਤਰੀ ਨਾਲ ਪਿਆ ਵੇਖਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖੀ, ਪਰ ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ। ਇਸਤਰੀ ਨੇ ਉਠ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ :

"ਪਿਆਰੇ ਪਤੀਦੇਵ ਲੇਈਲਾਈ। ਤੁਸੀਂ ਕਲ੍ਹ ਦੇ ਕੰਮ ਨਾਲ ਥੱਕ ਗਏ ਸੀ ਅਤੇ ਆਮ ਨਾਲੋਂ ਅੱਜ ਵਧ ਸਮੇਂ ਲਈ ਸੁਤੇ ਰਹੇ ਹੋ ਅਤੇ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਆਰਾਮ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰਖਿਆ ਹੈ ਤੇ ਜਗਾਇਆ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਹੁਣ ਦਰਬਾਰ ਹਾਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਤੁਹਾਡੇ ਉਡੀਕਵਾਨ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਾਸ ਜਾਵੋ।"

ਏਸਾਰਹਾਦੋਨ—ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਮਝਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿ ਉਹ ਲੇਈਲਾਈ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਹੈਰਾਨ ਨਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਸਗੋਂ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਉਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਠਿਆ, ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਹਾਲ ਨੂੰ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਕਿ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਉਸ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜਾ, ਲੇਈਲਾਈ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ, ਡੰਡੌਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਬਰਾਜਮਾਨ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਡੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਨੇ ਬੋਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹੁਣ ਭੈੜੇ ਚਾਲਬਾਜ਼ ਰਾਜੇ ਏਸਾਰਹਾਦੋਨ ਵਲੋਂ ਹੋਰ ਭੈੜਾ ਵਰਤਾ ਸਹਿਣ ਕਰ ਸਕਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਜੰਗ ਛੇੜ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਲੇਈਲਾਈ ਅਸਿਹਮਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਰਾਜਾ ਏਸਾਰਹਾਦੋਨ ਦੇ ਪਾਸ ਬਾਤਚੀਤ ਦੇ ਲਈ ਰਾਜਦੂਤ ਭੇਜਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਦਾ ਦਰਬਾਰ ਬਰਖ਼ਾਸਤ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਫੇਰ ਉਸ ਨੇ ਉੱਚ ਪਦਵੀਆਂ ਦੇ ਬੰਦੇ ਦੂਤ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝਾ ਦਿਤਾ ਕਿ ਰਾਜਾ ਏਸਾਰਾਹਾਦੋਨ ਨੂੰ ਕੀ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਮੁਕਾ ਕੇ—ਏਸਾਰਾਹਾਦੋਨ—ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲੇਈਲਾਈ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ—ਜੰਗਲੀ ਖੋਤਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦੇ ਲਈ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਸ਼ਿਕਾਰ ਵਾਹਵਾ ਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਆਪ ਦੋ ਜੰਗਲੀ ਖੋਤੇ ਮਾਰੇ, ਘਰ ਪਰਤ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਦੋਸਤਾਂ ਮਿਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦਾਅਵਤ ਉਡਾਈ ਅਤੇ ਕਨੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਨਾਚ ਦੇਖਿਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਹ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਕਿ ਬਿਨੈਕਾਰ, ਮੁਕਦਮੇਕਾਰ ਅਤੇ ਮੁਕਦਮਿਆਂ ਲਈ ਲਿਆਂਦੇ ਹੋਏ ਕੈਦੀ ਉਸਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਥੇ ਜਿਹੜੇ ਜਿਹੜੇ ਕੇਸ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਉਹ ਉਸ ਨੇ ਨਿਪਟਾਏ। ਇਹ ਕੰਮ ਮੁਕਾ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਨਪਸੰਦ ਸ਼ੁਗਲ—ਸ਼ਿਕਾਰ—ਲਈ ਘੋੜੇ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਸ਼ਿਕਾਰ ਫੇਰ ਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਵਾਰੀ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਇਕ ਬੁਢੀ ਸ਼ੇਰਨੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਬੱਚੇ ਫੜੇ। ਸ਼ਿਕਾਰ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਨੇ ਫੇਰ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਮਿਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦਾਅਵਤ ਖਾਧੀ, ਨਾਚ ਅਤੇ ਰਾਗ ਦਾ ਰਸ ਮਾਣਿਆ, ਅਤੇ ਰਾਤ ਆਪਣੀ ਪਿਆਰੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਨਾਲ ਬਤੀਤ ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਰਾਜੇ ਦੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ੁਗਲਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਰਾਜਦੂਤਾਂ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਉਸਨੇ ਰਾਜਾ ਏਸਾਰਾਹਾਦੋਨ ਵਲ ਭੇਜੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੀਤਿਆ ਕਿ ਦੂਤ ਵਾਪਸ ਤਾਂ ਗਏ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨੱਕ ਤੇ ਕੰਨ ਵਢੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਰਾਜਾ ਏਸਾਰਾਹਾਦੋਨ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਲੇਈਲਾਈ ਨੂੰ ਜਾ ਕੇ ਦਸ ਦੇਣ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਉਸ ਨੇ ਦੂਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਇਹੋ ਕੁਝ ਖ਼ੁਦ ਲੇਈਲਾਈ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਫੌਰਨ ਸੋਨੇ, ਚਾਂਦੀ ਅਤੇ ਸਾਈਪਰਸ ਦੀ ਲੱਕੜ ਦਾ ਨਿਜ਼ਰਾਨਾ ਲੈ ਕੇ ਖ਼ੁਦ ਚੱਲ ਕੇ ਰਾਜਾ ਏਸਾਰਾਹਾਦੋਨ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਲੇਈਲਾਈ—ਜੋ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਏਸਾਰਾਹਾਦੋਨ ਸੀ—ਨੇ ਫੇਰ ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਦਾ ਦਰਬਾਰ ਬੁਲਾਇਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲਈ ਕਿ ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਇਕ ਆਵਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਏਸਾਰਾਹਾਦੋਨ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਯੁਧ ਛੇੜ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ, ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾ

ਕਿ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰੇ। ਰਾਜਾ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸੈਨਾ ਦੀ ਕਮਾਨ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਮੁਹਿਮ ਤੇ ਚਲ ਪਿਆ। ਮੁਹਿਮ ਸਤ ਦਿਨ ਚਲੀ, ਹਰਰੋਜ਼ ਰਾਜਾ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਗਿਰਦ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਬੁਲੰਦ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ, ਚੱਕਰ ਲਗਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਅਠਵੇਂ ਦਿਨ ਉਸਦੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਏਸਾਰਾਹਾਦੋਨ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਨਦੀ ਵਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਲੇਈਲਾਈ ਦੀ ਫੌਜ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜੀ, ਪਰ ਲੇਈਲਾਈ ਜੋ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸਾਰਾਹਾਦੋਨ ਸੀ, ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਵੈਰੀ ਪਹਾੜ ਤੋਂ ਟਿੱਡੀ ਦਲ ਵਾਂਗ ਵਧਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਸਾਰੀ ਵਾਦੀ ਨੂੰ ਲਤਾੜਦਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਪਿਛੇ ਧਕੇਲਦਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਰੱਥ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਉਹ ਯੁਧ ਖੇਤਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤਕ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਵੈਰੀ ਨੂੰ ਕਟਦਾ ਵਢਦਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਲੇਈਲਾਈ ਦੀ ਫੌਜ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਕਈ ਗੁਣਾ ਵਧ ਸੀ, ਲੇਈਲਾਈ ਫੱਟੜ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕੈਦੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਨੌਂ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਉਸ ਨੇ ਦੂਸਰੇ ਕੈਦੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਫਰ ਕੀਤਾ। ਦਸਵੇਂ ਦਿਨ ਉਹ ਨੰਨਵਾ ਪੁਜਿਆ, ਜਿਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਲੇਈਲਾਈ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭੁੱਖ ਅਤੇ ਫੱਟ ਤੋਂ ਇਤਨਾ ਦੁਖ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਤਨਾ ਕਿ ਸ਼ਰਮ ਅਤੇ ਬੇਕਾਰ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਤੋਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਦੁਖਾਂ ਲਈ ਵੈਰੀ ਪਾਸੋਂ ਬਦਲਾ ਨਾ ਲੈ ਸਕਣ ਦੇ ਅਸਮਰਥ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਕਿਤਨਾ ਬੇਵੱਸ ਸੀ। ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਹ ਇਹੋ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਦੁਸ਼ਮਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਦੁਖ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਨਾ ਕਰੇ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਦਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਸਭ ਕੁਝ ਸਹਿਣ ਦੀ ਧਾਰ ਲਈ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਉਹ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬੋਲੇਗਾ। ਵੀਹ ਦਿਨ ਉਹ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਰਿਹਾ, ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਿਤਰਾਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦੇ ਲਈ ਲੈ ਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾਂ ਦੇਖਿਆ, ਉਸ ਨੇ ਕਤਲ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਦੁਖ ਭਰੀਆਂ ਆਹਾਂ ਸੁਣੀਆਂ, ਕਈਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਅਤੇ ਪੈਰ ਕਟ ਦਿਤੇ ਗਏ, ਕਈ ਜ਼ਿੰਦਾ ਸੂਲੀ ਉਤੇ ਟੰਗੇ ਗਏ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਨਾ ਤਾਂ ਡਰ ਦਾ, ਨਾ ਤਰਸ ਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਿਆਰੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਹੋਈ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਦੋ ਕਾਲੇ ਖਵਾਜਾਸਰਾ ਲੈ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਏਸਾਰਾਹਾਦੋਨ ਦੇ ਪਾਸ ਇਕ ਗੁਲਾਮ ਵਜੋਂ ਲੈ ਜਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਸਹਿਣ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਉਸ ਉਪਰ ਲਗੇ ਇਕ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਲੇਈਲਾਈ, ਮੈਨੂੰ ਤੇਰੇ ਤੇ ਤਰਸ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤੂੰ ਇਕ ਰਾਜਾ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਤੂੰ ਕੀ ਹੈਂ ? ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਦਿਆਂ ਸਾਰ ਲੇਈਲਾਈ ਨੂੰ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਚੇਤੇ ਆਇਆ ਜੋ ਕੁਝ ਕਿ ਉਹ ਗੁਆ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਪਿੰਜਰੇ ਦੀਆਂ ਸਲਾਖਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਫੜ ਲਿਆ, ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਹਤਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਮਾਰਿਆ। ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਇੰਝ ਕਰਨ ਤਕ ਦੀ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸੀ, ਲਾਚਾਰੀ ਵਿਚ ਆਹਾਂ ਭਰਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਡਿੱਗ ਪਿਆ।

ਅੰਤਕਾਰ ਦੋ ਜਲਾਦਾਂ ਨੇ ਉਸਦੇ ਪਿੰਜਰੇ ਦਾ ਬੂਹਾ ਖੋਹਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਾਂ ਕੱਸ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਤਲਗਾਹ ਵਲ ਲੈ ਤੁਰੇ, ਜਿਥੇ ਕਿ ਹਰ ਪਾਸੇ ਖ਼ੂਨ ਹੀ ਖ਼ੂਨ ਸੀ, ਲੇਈਲਾਈ ਨੇ ਲਹੂ ਨੁਚੜਦੀ ਇਕ ਤੇਜ਼ ਸੂਲੀ ਦੇਖੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਿ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਉਸਦੇ ਇਕ ਮਿਤਰ ਦੀ ਦੇਹ ਉਤਾਰੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਟੰਗੇ ਜਾਣ ਦੇ ਲਈ ਹੀ ਇਹ ਸੂਲੀ ਵੇਹਲੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲੇਈਲਾਈ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਦੇ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਹਿ ਚੁਕੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹਾਲਤ ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਦੋਹਾਂ ਜਲਾਦਾ ਨੇ ਉਸ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਦੁਬਲੇ ਪਤਲੇ ਪੱਟਾਂ ਤੋਂ ਫੜ ਲਿਆ, ਉਸ ਨੇ ਉਪਰ ਚੁਕਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੂਲੀ ਦੇ ਉਪਰ ਸੁਟਣ ਹੀ ਵਾਲੇ ਸਨ।

"ਇਹ ਮੌਤ ਹੈ, ਤਬਾਹੀ।" ਲੇਈਲਾਈ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਅਤੇ ਅੰਤ ਤਕ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਸਥਿਰ ਰਹਿਣ ਦੇ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਇਰਾਦੇ ਬਾਰੇ ਸਭ ਕੁਝ ਭੁਲਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਉਹ ਹਟਕੋਰੇ ਭਰਨ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਰਹਿਮ ਦੀ ਭੀਖ ਮੰਗਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਣ ਰਿਹਾ।

"ਪਰ ਇੰਝ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।" ਉਸਨੇ ਸੋਚਿਆ। "ਯਕੀਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਮੈਂ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਇਹ ਇਕ ਸੁਪਨਾ ਹੈ।" ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਜਾਗਣ ਦੇ ਲਈ ਹੰਭਲਾ ਮਾਰਿਆ, ਅਤੇ ਜਾਗ ਪਿਆ ਵੀ, ਪਰ ਉਹ ਉਦੋਂ ਨਾ ਤਾਂ ਏਸਾਰਹਾਦੋਨ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਲੇਈਲਾਟੀ ਸੀ—ਸਗੋਂ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕੋਈ ਪਸ਼ੂ ਸੀ। ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਜਾਨਵਰ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਵੀ ਹੈਰਾਨ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਉਹ ਇਕ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਘਾਹ ਚਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕੂਲੀ ਨਰਮ ਘਾਹ ਨੂੰ ਦੰਦਾਂ ਨਾਲ ਤਰੋੜ ਪੁੱਟ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਲੰਬੀ ਪੂਛ ਦੇ ਨਾਲ ਮੱਖੀਆਂ ਨੂੰ ਉਡਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਇਕ ਲੰਬੀਆਂ ਟੰਗਾਂ ਵਾਲਾ, ਭੂਰੇ ਰੰਗ ਦਾ

ਖੋਤੇ ਦਾ ਬੱਚਾ ਕਲੋਲਾਂ, ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਵਛੇਰਾ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਦੌੜਦਾ ਹੋਇਆ ਏਸਾਰਹਾਦੋਨ ਵਲ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਨਰਮ ਕੂਲੀ ਥੂਥਨੀ ਉਸ ਦੇ ਪੇਟ ਹੇਠਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਥਣਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਕੇ, ਚੁਪਚਾਪ ਚੁੰਘਣ ਡਹਿ ਪਿਆ। ਏਸਾਰਾਦੋਨ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਖੋਤੀ ਸੀ, ਵਛੇਰੇ ਦੀ ਮਾਂ, ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦੁਖ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਹਤ ਮਿਲੀ। ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਬਚੇ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਨਾਲ ਇਕ ਖੁਸ਼ੀ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਆਨੰਦ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ।

ਪਰ ਅਚਨਚੇਤ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸੁਰ...ਰ...ੜ ਕਰਦੀ ਉਸਦੀ ਵੱਖੀ ਵਿਚ ਆ ਵੱਜੀ ਜਿਸ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਤਿੱਖੀ ਨੋਕ ਉਸਦੀ ਖੱਲ ਨੂੰ ਚੀਰਦੀ ਮਾਸ ਵਿਚ ਆ ਖੁਭੀ। ਅੰਤਾਂ ਦੀ ਪੀੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਏਸਾਰਹਾਦੋਨ ਨੇ—ਜੋ ਕਿ ਹੁਣ ਖੋਤੀ ਸੀ—ਆਪਣੇ ਥਣ ਵਛੇਰੇ ਦੇ ਦੰਦਾਂ ਤੋਂ ਛੁਡਵਾਏ, ਅਤੇ ਜਿਸ ਖੋਤਿਆਂ ਦੀ ਟੋਲੀ ਤੋਂ ਉਹ ਵੱਖ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉਸ ਵਲ ਨਸ ਪਿਆ। ਵਛੇਰਾ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਖੋਤਿਆਂ ਦੀ ਟੋਲੀ ਦੇ ਪਾਸ ਪੁਜੇ ਹੀ ਸਨ ਕਿ ਹੋਰ ਤੀਰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆ ਕੇ ਵਛੇਰੇ ਦੀ ਧੌਣ ਵਿਚ ਵੱਜਾ। ਇਹ ਚਮੜੀ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਾਸ ਵਿਚ ਖੁਭ ਗਿਆ। ਵਛੇਰਾ ਹਟਕੋਰੇ ਭਰਦਾ ਗੋਡਿਆਂ ਭਾਰ ਡਿਗ ਪਿਆ। ਏਸਾਰਹਾਦੋਨ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਨਾ ਜਾ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਾਸ ਖੜੋਤਾ ਰਿਹਾ। ਵਛੇਰਾ ਉਠਿਆ, ਆਪਣੀਆਂ ਲੰਬੀਆਂ ਪਤਲੀਆਂ ਟੰਗਾਂ ਤੇ ਲੜਖੜਾਇਆ ਅਤੇ ਫ਼ੇਰ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਇਕ ਡਰਾਉਣਾ ਦੋ ਟੰਗਾ ਜਣਾ—ਇਕ ਆਦਮੀ—ਦੌੜ ਕੇ ਆਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਉਸਦਾ ਗੱਲ ਵਢ ਦਿਤਾ।

"ਇੰਝ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਇਹ ਤਾਂ ਇਕ ਸੁਪਨਾ ਹੀ ਹੈ।" ਏਸਾਰਹਾਦੋਨ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਅਤੇ ਜਾਗਣ ਦੇ ਲਈ ਇਕ ਆਖਰੀ ਹੰਭਲਾ ਮਾਰਿਆ। ਯਕੀਨੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਲੇਈਲਾਈ ਨਹੀਂ ਹਾਂ, ਨਾ ਹੀ ਖੋਤੀ ਹਾਂ, ਸਗੋਂ ਏਸਾਰਹਾਦੋਨ ਹਾਂ। ਚੀਕਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੂੰਡੇ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਚੁਕਿਆ...ਬਜ਼ੁਰਗ ਉਸਦੇ ਲਾਗੇ ਖੜੋਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਘੜੇ ਦਾ ਆਖਰੀ ਕਤਰਾ ਉਸਦੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਉਲੇਲ ਰਿਹਾ ਸੀ।

"ਹਾਏ ਕਿਤਨੀ ਮੁਸੀਬਤ ਝੱਲੀ ਹੈ ਮੈਂ ਅਤੇ ਕਿਤਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ।" ਏਸਾਰਹਾਦੋਨ ਨੇ ਕਿਹਾ।

"ਦੇਰ ?" ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤੂੰ ਤਾਂ ਬਸ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਡਬੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕਢ ਲਿਆ ਹੈ, ਦੇਖ, ਅੰਤ ਘੜੇ ਦਾ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਪਾਣੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮੁਕਾ ਹੈ। ਕੀ ਹੁਣ ਤੂੰ ਸਭ ਸਮਝ ਗਿਆ ਹੈਂ ?"

ਏਸਾਰਹਾਦੋਨ ਨੇ ਕੋਈ ਉਤਰ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ ਕੇਵਲ ਭੈ-ਭੀਤ ਹੋਇਆ ਬਜ਼ੁਰਗ ਵਲ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ।

"ਕੀ ਤੂੰ ਹੁਣ ਸਮਝ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਲੇਈਲਾਈ ਤੂੰ ਹੀ ਹੈਂ, ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਬੰਦੇ ਤੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰੇ ਹਨ ਉਹ ਵੀ ਤੂੰ ਹੀ ਸੀ ? ਕੇਵਲ ਜੰਗ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਹ ਜਾਨਵਰ ਵੀ ਜਿਹੜੇ ਤੂੰ ਮਾਰੇ ਹਨ, ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਜਾਂ ਦਾਅਵਤਾਂ ਵਿਚ ਖਾਣ ਦੇ ਲਈ, ਉਹ ਵੀ ਤੂੰ ਹੀ ਸੀ। ਤੂੰ ਸਮਝਿਆ ਸੀ ਕਿ ਆਤਮਾ ਕੇਵਲ ਤੇਰੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਵਸਦੀ ਹੈ ਪਰ ਮੈਂ ਭਰਮ ਭੁਲੇਖੇ ਦੀ ਧੁੰਦ ਗੁਬਾਰ ਨੂੰ ਹਟਾ ਕੇ ਤੈਨੂੰ ਦਿਖਲਾ ਦਿਤਾ ਹੈ ਕਿ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਦੀ ਕਰਕੇ ਤੂੰ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਬਦੀ ਕਮਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹਨਾ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਇਕੋ ਆਤਮਾ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਤੇਰੀ ਆਤਮਾ ਇਸੇ ਸਰਬ ਸਾਂਝੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਇਕ ਅੰਸ ਮਾਤ੍ਰ ਹੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦੇ ਉਸੇ ਅੰਸ ਮਾਤ੍ਰ ਵਿਚ, ਜੋ ਕਿ ਤੇਰਾ ਹੈ, ਤੂੰ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਵੀ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਮੰਦਾ ਵੀ—ਇਸ ਨੂੰ ਵਧਾ ਘਟਾ ਕੇ। ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਬੰਧਨ ਜਾ ਰੁਕਾਵਟ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਕੇ ਜੋ ਕਿ ਤੇਰੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮਾਨ ਸਮਝਕੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਕੇ। ਇੰਝ ਕਰਕੇ ਤੂੰ ਉਦੋਂ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਦੁਖ ਪੁਜਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੂੰ ਕੇਵਲ ਇਸੇ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕੀਮਤ ਤੇ ਤੂੰ ਇਸ ਦੇ ਸੁਖਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕਰਦਾ ਹੈਂ। ਸਗੋਂ ਇੰਝ ਕਰਕੇ ਤੂੰ ਇਸ ਸੁਖ ਆਰਾਮ ਵਿਚ ਕਮੀ ਕਰਦਾ ਹੈਂ। ਦੂਸਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵਾਸਾ ਕਰਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਤੇਰੇ ਵਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ ਹੈ ਤੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਲੰਬੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਘਟ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਤੂੰ ਇੰਝ ਕਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਆਤਮਾ ਨਾ ਤਾਂ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਪੱਲ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਜੀਵਨ, ਤੇਰੀ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਭ ਦਿੱਖ ਤੇ ਅਦਿੱਖ ਜੀਵਾਂ ਦੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ, ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨਾ, ਜਾਂ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਸਕਣਾ, ਅਸੰਭਵ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਆਤਮਾ ਹੀ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਜੋ ਅਮਰ ਹੈ, ਵਿਆਪਕ ਹੋਰ ਜੋ ਕੁਝ ਹੈ ਸਾਡੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਹੀ

ਭੁਲੇਖਾ ਹੈ ।

ਇਹ ਕਹਿਣ ਉਪਰੰਤ ਬਜ਼ੁਰਗ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ ।

ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ, ਏਸਾਰਹਾਦੋਨ ਨੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਲੇਈਲਾਈ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਕੈਦੀ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿਤੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਕਤਲਗਾਹ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇ ।

ਤੀਸਰੇ ਦਿਹਾੜੇ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁਤਰ ਅਸੂਰ-ਬਲੀਪਾਲ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਅਤੇ ਰਾਜ ਭਾਗ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਸਨਿਆਸ ਧਾਰ ਕੇ ਬਣਾਂ ਨੂੰ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਉਸ ਨੇ ਜਾਣਿਆ ਸੀ ਉਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਸਕੇ, ਧਿਆਨ ਲਗਾ ਸਕੇ । ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਹ ਰਮਤਾ ਜੋਗੀ ਬਣ ਕੇ ਪਿੰਡ ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਸ਼ਹਿਰ ਫਿਰਿਆ, ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਆਤਮਾ ਇਕ ਹੈ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਬੰਦੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਨਾਲ ਮੰਦਾ ਕਰਨਾ ਲੋਚਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਮੰਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।

ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮੇਲਾ ਬਸੰਤ

ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਆਗਮਨ ਦਿਵਸ ਬਸੰਤ ਪੰਚਮੀ ਇਸ ਵਾਰ ਬੁੱਧਵਾਰ ੧੯ ਮਾਘ ਸੰਮਤ ੨੦੪੬ ਅਨੁਸਾਰ ੩੧ ਜਨਵਰੀ ੧੯੯੦ ਨੂੰ ਹੈ । ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀ ਜਗਤ ਦੇ ਮੁਖ ਕੇਂਦਰ ਸ੍ਰੀ ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਛਤਰ ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਭਾਰੀ ਮੇਲਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਸੰਤ ਤਰਸੇਮ ਸਿੰਘ ਨਿਜੀ ਸਕੱਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਮੰਗਲਵਾਰ ੩੦ ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਬਾਦ ਦੁਪਹਿਰ ਨਿਤਨੇਮ ਨਾਲ ਇਹ ਮੇਲਾ ਆਰੰਭ ਹੋਵੇਗਾ । ਲਗਾਤਾਰ ਕੀਰਤਨ ਵਖਿਆਣਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁਖ ਨਾਮਧਾਰੀ ਪਰਚਾਰਕ ਜਥੇਦਾਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਣਗੇ । ਇਸ ਮੇਲੇ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਵੀਰਵਾਰ, ੧ ਫਰਵਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਦੀ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਉਪਰੰਤ ਅਨੰਦ ਕਾਰਜਾਂ ਅਤੇ ਪਾਠਾਂ ਦੇ ਭੋਗ ਨਾਲ ਹੋਵੇਗੀ ।

ਇਹ ਗੁਰਪੁਰਬ ਵਖ ਵਖ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਮਨਾਇਆਂ ਜਾਵੇਗਾ ।

ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ

—ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ (ਜੀਆ ਨੱਥਾ)

ਬਾਬਾ ਜੋਰਾਵਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਾਬਾ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਅਦੁਤੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਤੇ ਅਨੋਖਾ ਅਧਿਆਇ ਲਿਖਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਸ਼ੀਰ ਖੋਰ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਦਿਤਾ ਤੇ ਫਿਰ 'ਸਿਰ ਦੀਜੈ ਕਾਣਿ ਨਾ ਕੀਜੈ' ਦੇ ਮਹਾਂਵਾਕ ਨੂੰ ਸੱਚ ਕਰ ਵਿਖਾਇਆ ਪਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਕਿਵੇਂ ਹੋਈ ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਾਡੇ ਅਜੋਕੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਧਿਆਨ ਘੱਟ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੱਖੀ ਤੇ ਮੱਖੀ ਮਾਰੀ ਗਏ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਅਜੋਕੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ, ਰਾਗੀਆਂ ਤੇ ਢਾਡੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਦੀ ਨਗਰੀ ਨੂੰ ਛੱਡਿਆ ਤਾਂ ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਸਰਸਾ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਜੀ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਅਲਗ ਹੋਕੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਰਸੋਈਏ ਗੰਗੂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਪਿੰਡ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਸਦਾ ਦਿਲ ਬੇਈਮਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਲਾਲਚ ਵਸ ਉਸਨੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਨੀਹਾਂ ਵਿਚ ਚਿਣਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਵਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।

ਉਪਰੋਕਤ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ, ਢਾਡੀ ਆਦਿਕ ਬੜੀ ਕਰੁਣਾਮਈ ਰਸ ਨਾਲ ਲਿਖਦੇ ਤੇ ਗਾਉਂਦੇ ਆਏ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਸਰਾਸਰ ਗਲਤ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਰਤੀ ਭਰ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਪੁਰਾਤਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗਰੰਥਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ, ਸਿਰਫ ਏਧਰੋਂ ਉਧਰੋਂ ਜੋੜ ਤੋੜ ਕਰਕੇ ਉਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਲਿਖ ਛਡਿਆ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਗਰੰਥਾਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਤਾ ਜੀ ਤੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਸਰਸਾ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਨਹੀਂ ਬਲਿਕ ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਜਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਅਲਗ ਹੋਏ ਸਨ। ਫਿਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੰਗੂ ਨਾਮ ਦਾ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਰਸੋਈਆ, ਉਥੇ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਾਡੇ ਅਜੋਕੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਸਰਹੰਦ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਲਿਖਾਰੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨੀਹਾਂ ਵਿਚ ਚਿਣਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਪੁਰਾਤਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗਰੰਥਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਜਲਾਦਾਂ ਨੇ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਇਥੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਬੂਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਹੈ।

ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਤੇ ਗੰਗੂ ਰਸੋਈਆ

੧੭ ਮਘਰ ੧੭੬੨ ਬਿਕਰਮੀ (੧੭੦੫ ਈਸਵੀ) ਦੀ ਚਾਨਣੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਛਡਿਆ[1]। ਜੋ ਲਿਖਾਰੀ ੮ ਪੋਹ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਗਲਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮੇ[2] ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

ਚਰਾਗਿ ਜਹਾਂ ਚੂੰ ਸ਼ੁਦ ਬੁਰਕਾਪੋਸ਼
ਸ਼ਹਿ ਸ਼ਬ ਬਰਾਮਦ; ਹਮਾ ਜਲਵਾ ਜੋਸ਼। ੪੨।

ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ "ਜਦੋਂ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਦੀਵੇ (ਸੂਰਜ) ਨੇ ਮੂੰਹ ਢੱਕ ਲਿਆ ਤਾਂ ਰਾਤ ਦਾ ਰਾਜਾ ਚੰਦਰਮਾ ਪੂਰੀ ਸੱਜ ਧਜ ਨਾਲ ਆਇਆ।" ਹੁਣ ਜੇਕਰ ੮ ਪੋਹ ਦੀ ਰਤ ਮੰਨੀਏ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਹਨੇਰੀ ਰਾਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਚੰਦਰਮਾ ਦਾ ਚਾਨਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰੰਤੂ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ੧੭ ਮਘਰ ਨੂੰ ਚੰਦਰਮਾ ਪੂਰੀ ਜੁਆਨੀ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਮਘਰ ਸੁਦੀ ਤ੍ਰੌਦਸੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ਟਾ ੧੭ ਮਘਰ ਹੀ ਨਿਸਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿਬਰ[3] ਨੇ "ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ ਦਸਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਕਾ" (ਰਚਨ ਕਾਲ ੧੭੬੯ ਈਸਵੀ) ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ :—

ਮੰਘਰ ਮਹੀਨੇ ਅਸੀਂ ਨਿਸਾ ਕੂਚੁ ਕੀਤਾ।
ਲੋਕ ਅਪਨਾ ਸਭ ਇਕਠਾ ਕਰਿ ਲੀਤਾ।
ਨਿਸਾ ਕਾਲੀ ਰਥ ਮਾਤਾ ਦਾ ਭੁਲ ਗਇਆ।
ਸਹੇੜੀ ਗਿਰਾਉਂ ਰੰਗੜਾਂ ਦਾ
ਤਿਤ ਮਾਰਗ ਪਇਆ। ੫੫੬।

ਅਨੰਦਪੁਰ ਛੱਡਣ ਸਮੇਂ ਮੁਗਲ ਫੌਜ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਉਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਹਫੜਾ ਦਫੜੀ ਮਚ ਗਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਨੇਕ ਸਿੰਘ ਲੜਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਪਰੰਤੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਰੋਕੀ ਰਖਿਆ। ਅਗੇ ਸਰਸਾ ਨਦੀ ਵਿਚ ਹੜ੍ਹ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਥੇ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਹਿਤ, ਸਰਸਾ ਨਦੀ ਦੇ ਵਹਿਣ ਵਿਚ ਵਹਿ ਗਿਆ। ਭਿਆਨਕ ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਗੁਰ-ਪਰਵਾਰ ਨੇ ਸਰਸਾ ਨਦੀ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕੀਤਾ। ਸਾਡੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਜੀ, ਦੋਵੇਂ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਸਮੇਤ ਗੰਗੂ ਰਸੋਈਏ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਪਿੰਡ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਤ 'ਕਥਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੇ ਸੁਤਨ ਕੀ' ਕ੍ਰਿਤ ਦੁਨਾ ਸਿੰਘ ਹੰਡੂਰੀਆ ਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਵਾਚਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੁਨਾ ਸਿੰਘ ਹੰਡੂਰੀਆ

ਉਸ ਭਿਆਨਕ ਸਮੇਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ[4] :—

ਗੀਆ ਮਾਲਤੀ

ਸ੍ਰੀ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਜੋਰਾਵਰ ਸਿੰਘ ਬਹੁਰ ਮਾਤ ਜੀ ਭਨੰ
ਦੂਨਾ ਸਿੰਘ ਤਖਾਣ ਸਿਖ ਹੰਡੂਰ ਬਾਸੀ ਤਾ ਗਨੰ
ਸਭ ਏਕ ਦਾਸੀ-ਪੰਚ ਥੇ, ਚਮਕੌਰ ਤੇ ਯਹ ਦ੍ਵੈ ਹਟੇ
ਦੂਨਾ ਸਿੰਘ ਜੋ ਏਕ ਦਾਸੀ, ਤਿਸੀ ਭਾਜੜ ਮੈ ਸਟੈ । ੨ ।

ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਲੜਦੇ ਭਿੜਦੇ ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਹ ਪੰਜੇ (ਦੋਵੇਂ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ, ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਜੀ, ਦੂਨਾ ਸਿੰਘ ਹੰਡੂਰੀਆ ਅਤੇ ਇਕ ਦਾਸੀ) ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਠੋਕਰਾਂ ਖਾਂਦੇ ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚੇ, ਅਤੇ ਕੁੰਮੇ ਮਾਸ਼ਕੀ ਦੇ ਘਰ ਠਹਿਰੇ । ਲਛਮੀ ਨਾਮ ਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਛਕਾਉਂਦੀ ਰਹੀ ਜਿਸਨੂੰ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਜੀ, ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਬਖਸ਼ਸ਼ ਕੀਤੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ :—

ਚੌਪਈ

ਇਕ ਸੱਕਾ ਹਿਦੂ ਤਹਿ ਆਈ ।
ਤੁਰਕ ਜੋਰ ਤਿਹ ਜਨਮ ਵਟਾਹੀ ।
ਕੁੰਮੇ ਤੇ ਕੀਮਾ ਤਿਹ ਕੀਨਾ ।
ਤਿਸਹੀ ਕੇ ਗ੍ਰਿਹਬਾਸਾ ਲੀਨਾ ।
ਤਹਾਂ ਏਕ ਬ੍ਰਾਹਮਨੀ ਰਹੈ ।
'ਲੱਛਮੀ' ਨਾਮ ਤਾਸ ਜਗ ਕਹੈ ।
ਵਹੁ ਪ੍ਰਸਾਦ ਕ੍ਰਿ ਹਮੈ ਜਿਵਾਵੈ ।
ਤਿਸਕੇ ਗ੍ਰਿਹ ਮੈ ਆਪ ਲਯਾਵੈ । ੫ ।

ਦੋਹਰਾ

ਦੋਇ ਮੋਹਰ ਕੀ ਆਰਸੀ, ਪੰਚ ਚੂੜੀਆਂ ਸਾਥ
ਤਿਸੀ ਬ੍ਰਾਹਮਨੀ ਕੋ ਦਈ,
ਜੋ ਪ੍ਰਸਾਦ ਵਹ ਖ੍ਵਾਤ । ੬ ।

ਇਥੇ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੇ ਕੁੰਮੇ ਮਾਸ਼ਕੀ ਤੋਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਤੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਬਾਰੇ ਪੁਛ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਥੇ ਪਿੰਡ ਸਹੇੜੀ ਦੇ ਮਸੰਦ ਦਰਬਾਰੀ ਅਤੇ ਧੂਮਾਂ, ਦੋਵੇਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਗਏ ਸਨ । ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਮਾਤਾ ਜੀ ਕੋਲ ਖਚਰ ਉਪਰ ਲਦਿਆ ਕੀਮਤੀ ਸਾਮਾਨ ਤੇ ਧੰਨ ਦੇਖਕੇ ਬੇਈਮਾਨ ਹੋ ਗਏ । ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਧੰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਾਤਾ ਜੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸੂਬਾ ਸਰਹੰਦ ਕੋਲ ਪਕੜਾ ਦਿਤਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦੂਨਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :—

ਚੌਪਈ

ਅਬੈ ਇਕ ਕਥਾ ਅਵਰ ਜਨਾਊ,
ਜੋ ਜੋ ਬੀਤੀ ਸਭੈ ਸੁਨਾਊਂ ।
ਦੋਇ ਮਸੰਦ ਸਹੇੜੀ ਰਹੈਂ,
ਇਕ ਦਰਬਾਰੀ, ਧੂਮਾ ਕਹੈਂ । ੮ ।

ਸੋਰਠਾ

ਤਿਨੈ ਸੁਨੀ ਯਹ ਬਾਇ, ਤਹਾਂ ਖੇਡ ਐਸੇ ਭਯੋ
ਆਹਿ ਤਿਤਹੀ ਧਾਇ, ਜੋ ਕਿਤ ਹੂੰ ਕੋਊ ਪਾਈਐ । ੯ ।

ਇਸਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਪੁਸਤਕ 'ਗੁਰ ਕੀ ਸਾਖੀਆਂ' (ਰਚਨਕਾਲ ੧੭੯੦ ਈਸਵੀ) ਕ੍ਰਿਤ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਕੌਸ਼ਿਕ ਭੱਟ ਤੋਂ ਵੀ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :—

"ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਚੌਧਰੀ ਬੁਧੀ ਚੰਦ ਸੇ ਕਹਿ ਕੇ ਕੁਮੇ ਮਾਸ਼ਕੀ ਕੋ ਬੁਲਾਇ ਭੇਜਾ । ਪੂਛਾ, 'ਭਾਈ ! ਤੇਰੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੇਂ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਜੀ ਤੇ ਉਨ ਕੇ ਗੈਲ ਦੋ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਛੋਟੇ ਆਏ ਥੇ, ਅਬ ਕਹਾਂ ਹੈ ?' ਉਸ ਹਾਥ ਬਾਂਧ ਬੇਨਤੀ ਕੀ, ਜੀ ਗਰੀਬ ਨਿਵਾਜ ! ਉਹ ਆਜ ਫਜ਼ਰੇ ਜਹਾਂ ਸੇ ਚੌਤੇਂ ਗਏ ਕੀ ਤਰਫ ਚਲੇ ਗਏਂ ਹੈਂ । ਉਨ ਕੀ ਗੈਲ ਸਹੇੜੀ ਗਾਮ ਕੇ ਦੋ ਹਜ਼ੂਰੀ ਮਸੰਦ ਹੈਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਪਣਾ ਨਾਮ ਧੂਮਾਂ ਤੇ ਦਰਬਾਰੀ ਬਤਾਇਆ ਸੀ ।"

ਇਸਦੀ ਗਵਾਹੀ "ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼"[5] (ਰਚਨ ਕਾਲ ੧੭੮੪ ਈਸਵੀ) ਕ੍ਰਿਤ ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ ਤੋਂ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਚਾਹੇ ਇਸ ਦੇ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅੰਤਰਾ ਹੈ ਪਰ ਗੰਗੂ ਰਸੋਈਏ ਦੀ ਇਸ ਘਟਨਾ ਵਿਚ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਤੋਂ ਉਹ ਵੀ ਇਨਕਾਰੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ :—

"...ਦੋਨੋਂ ਸਾਹਿਬਾ ਕਾ ਨਾਮ ਸ੍ਰੀ ਬਾਬਾ ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵ ਬਾਬਾ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਿਨ ਕੀ ਕਥਾ ਸ੍ਰੀ ਬਚਿਤਰ ਨਾਟਕ ਜੀ ਮੇ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖ ਬਰਨਨ ਕੀਆ ਹੈ । ਇਹ ਕਾਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਹੂਆ ਥਾ । ਦੋਨੋਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਜੋ ਪੀਛੇ ਰਹੇ ਥੇ ਉਨ ਕੋ ਆਗਿਆ ਭਈ ਜੋ ਚਲੋ । ਵ ਹਜਾਰਾ ਸਿੰਘ ਕੋ ਆਗਿਆ ਦੀਆ ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਇਨਕੇ ਨਾਲ ਜਾਉ । ਅਨੰਦਪੁਰ ਜੀ ਸੇ ਕੂਚ ਕਰਕੇ ਜਦ ਤੀਨ ਚਾਰ ਕੋਸ ਗਏ । ਤਦ ਰਾਜੇ ਵ ਫਉਜਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਜਿਨਾਂ ਨਰਗਾ ਕੀਆ ਥਾ ਉਹ ਸਭ ਆਇ ਪੜੇ ਮਾਲ ਅਸਬਾਬ ਸਭ ਲੀਆ । ਅਰ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਕੋ ਮਹਲਾ ਕੋ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ । ਤਦ ਤਲਾਇਸ ਲਗੇ ਕਰਨੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਵ ਮਹਲ ਸਭ ਜਾਇ ਕੇ ਉਸ ਗਾਉਂ ਕਾ ਨਾਉ ਆਗੇ, ਕਛੁ ਅਉਰ ਥਾ ਜਬ ਸੇ ਕਾਰਨ ਹੂਆ ਤਦ ਸੇ ਬੁਰਾ ਪਿੰਡੁ ਕਹਤੇ ਹੈ ਉਹਾ ਜਾਇ ਕੇ ਉਤਰੇ । ਉਹਾ ਜੋ ਰੰਗੜ ਰਹਤੇ ਉਨੇਂ ਨੇ ਜਾਇ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ਲੋਕਾ ਕੇ ਖਬਰ ਕਰ ਦੀਆ ।"

ਗੰਗੂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਰਸੋਈਏ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਪੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । 'ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤ-

ਸ਼ਾਹੀ ੧੦' ਕ੍ਰਿਤ ਸੁਖਾ ਸਿੰਘ (ਰਚਨ ਕਾਲ (੧੭੯੭ ਈਸਵੀ) ਵਿਚ ਇਕ ਮਸੰਦ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸਰਹੰਦ ਵਿਖੇ ਖਬਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ :—[6]

ਫਤੇ ਮਿਰਗਿੰਦ ਜੁਝਾਰ ਮ੍ਰਿਗੀਸਾ ।
ਯੌ ਕੌਤਕ ਕੀਨੋ ਜਗਦੀਸਾ ।
ਹੁਤੋ ਮਸੰਦ ਨੀਚ ਇਕ ਪਾਪੀ ।
ਬਿਪ ਬੰਸ ਚੰਡਾਰ ਸੁਖਾਪੀ । ੨੩੯ ।
ਰੋਪਰ ਤੇ ਵਹੁ ਰਾਹ ਭੁਲਾਈ ।
ਨਿਜਪੁਰ ਕੋ ਲੈ ਗਯੋ ਕਸਾਈ ।
ਸਾਹਿਬਜਾਦੇ ਦੋਊ ਕੁਮਾਰ ।
ਤੀਜੇ ਦਾਦੀ ਸਾਥ ਨਿਹਾਰ । ੨੫੦ ।
ਏਕ ਆਧ ਅਨ ਖਿਜਮਤਦਾਰ ।
ਖਚਰ ਧਨ ਘੋਰੇ ਜੁਗ ਚਾਰ ।
ਪਲਕ ਹਜੂਰ ਸੁ ਰਹੇ ਪਿਛਾਰੀ ।
ਫਰਕ ਪਯੋ ਰਜਨੀ ਮਧਕਾਰੀ । ੧੫੧ ।
ਬਿਪ ਕਹੀ ਮਿਲਤੇ ਹੈ ਅਬੀ ।
ਏ ਆਗੇ ਜਾਵਤ ਹੈ ਸਬੀ ।
ਯੈ ਕਹ ਕਰ ਦੋਖੀ ਲੈ ਧਾਯੋ ।
ਆਪਨ ਗ੍ਰਾਮ ਨੀਚ ਲੈ ਆਯੋ । ੨੪੨ ।
ਖਚਰ ਮਾਯਾ ਨਿਰਖ ਗਵਾਰ ।
ਬੂਢੋ ਪਾਪੀ ਲੋਭ ਮਝਾਰ ।
ਏਸ ਬਿਚਾਰ ਗਾਂਵ ਲੈ ਆਯੋ ।
ਮਾਤਾ ਜੀ ਯਹ ਭੇਦ ਨ ਪਾਯੋ । ੨੪੩ ।

ਇਸ ਤੋਂ ਅਗੇ ਉਹ ਹੀ ਸਾਖੀ ਚਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਧੰਨ ਵਾਲੀ ਖੁਰਜੀ ਮਸੰਦ ਨੇ ਲੁਕਾ ਲਈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਮੁਖਬਰੀ ਕਰਕੇ ਸਾਹਿਬਜਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਪਕੜਾ ਦਿਤਾ । ਇਸ ਪ੍ਰਥਾਇ ਮਹਾਂਕਵਿ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ "ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ"[7] ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਵਾਚਣ ਯੋਗ ਹਨ :—

ਸਿਯੰਦਨ ਮਹਿ ਮਾਤਾ ਹੁਤੀ ਦਵੈ ਸਾਹਿਬਜਾਦੇ ।
ਇਕ ਖਚਰਾਇ ਕਦਾ ਸਤਹਿ ਦੀਨਾਰਨ ਲਾਦੇ ।
ਉਤਰ ਤਿਸਕੇ ਸਦਨ ਮਹਿ ਸਭ ਵਸਤ ਉਤਾਰੀ ।
ਗ੍ਰਾਮ ਨਾਮ ਖੇੜੀ ਹੁਤੋ ਦਿਜ ਅਧਮ ਕੁਚਾਰੀ ।
ਕੁਛਕ ਮਸੰਦੀ ਭੀ ਕਰੀ ਇਸ ਹੇਤ ਚਿਨਾਰੀ ।
ਮਧਰ ਬਾਕ ਕਹਿ ਲੇ ਗਯੋ ਧਨ ਸੰਗ ਨਿਹਾਰੀ ।
ਖਚਰ ਪਰ ਖੁਰਜੀ ਤਕੀ ਦੀਨਾਰਨ ਕੇਰੀ ।
ਬਿਸਰਾਮੇ ਬਹੁਤ ਥਕ ਤਿਭੇ ਚਲ ਬਾਟ ਬਡੇਰੀ ॥ ੧੬ ॥

ਇਹ ਕੁਝ ਕੁ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਮੁਢਲੇ ਤੇ ਅਤਿ ਨੇੜੇ ਦੇ ਗਰੰਥਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦਿਤੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਗੰਗੂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਨਾਮ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ । ਸੋ ਗੰਗੂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਨਾਮ ਕਿਸੇ ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਦੋਖੀ ਨੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇੰਨਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਹਰ ਕੋਈ ਲਿਖਾਰੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰ ਮੰਨਣ ਲਗ ਪਿਆ ਹੈ ।

ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਿਵੇਂ ਹੋਏ :—

ਇਸ ਅਦੁਤੀ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪੁਰਾਤਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਅਜੋਕੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਮੀ ਅਸਮਾਨ ਦਾ ਅੰਤਰ ਹੈ । ਸਾਡੇ ਅਜੋਕੇ ਲਿਖਾਰੀ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਨੀਹਾਂ ਵਿਚ ਚਿਨਣ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਪੁਰਾਤਨ ਗਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਜਲਾਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣਾ ਲਿਖਿਆ ਜਿਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਕਰਮਵਾਰ ਇਥੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਾਂਗਾ ।

ਮਸੰਦਾਂ ਨੇ ਜੋ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵਰਗਲਾਕੇ ਸਹੇੜੀ ਪਿੰਡ ਲੈ ਆਏ ਸਨ, ਉਹ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਜੀ ਕੋਲ ਆਪਾਰ ਧੰਨ ਵੇਖਕੇ ਲੋਭੀ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਖੁਰਜੀ ਲੁਕੋ ਲਈ, ਫਿਰ ਮੋਰਿੰਡੇ ਇਤਲਾਹ ਦੇ ਕੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਪਕੜਾ ਦਿਤਾ । ਮੋਰਿੰਡੇ ਤੋਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਤੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸਰਹੰਦ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ । ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਨਵਾਬ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਨ ਨੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਾਲਚ ਅਤੇ ਤਸੀਹੇ ਦਿਤੇ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਤੇ ਕਾਇਮ ਰਹੇ । ਅਖੀਰ ਨਵਾਬ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਜਲਾਦਾਂ ਨੇ ਕਟਾਰ ਨਾਲ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਦੁਨਾ ਸਿੰਘ ਹੰਡੂਰੀਆ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ "ਕਥਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੇ ਸੁਤਨ ਕੀ" ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :—[8]

ਦੋਹਰਾ

ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਕੇ ਪੁਤ ਹਮ,
ਦਾਦੀ ਗੁਜਰੀ ਪਾਹਿ
ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ ਜੋਰਾਵਰ ਸਿੰਘ,
ਨਾਮ ਹਮਾਰੇ ਆਹਿ । ੯੨ ।
ਤਿਨੈ ਕਹਯੋ ਅਬ ਡਰਉ ਜਿਨ,
ਕਿਸੇ ਨ ਮਾਰਨ ਦੇਉਂ
ਮੁਖ ਤ੍ਰਿਣ ਮਸਤਕ ਟੇਕਯੋ,
ਸੀਸ ਉਤਾਰਹਿ ਲੇਹੁ । ੯੩ ।
ਜਬ ਕਟਾਰ ਸੋਂ ਸੀਸ ਉਤਾਰੇ ।
ਚਲਯੋ ਦੂਧ ਤਬ ਦੁਸਟ ਪੁਕਾਰੇ
ਝੂਠਾ ਨੰਦ ਤਬੈ ਆ ਠਾਂਢਉ ।
ਇਨ ਕੀ ਤਲਿ ਮਮਯਾਈ ਕਾਢਹੁ । ੯੪ ।

ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿਬਰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ "ਬੰਸਾਵਲੀ-ਨਾਮਾ ਦਸਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਕਾ" ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :—

ਅਗੇ ਸੁਨੋ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਦੋਨੋ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ
ਸਿਰਹੰਦ ਕੈਦ ਗਏ ਜੋਈ ।। ੫੮੯ ।।
ਨਵਾਬ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਂ ਸੇ ਛਡੱਣੇ ਲਾਏ ।।
ਸੁਚੇ ਪੁਰੀ ਨੇ ਚੁਗਲੀ ਕਰ ਦੋਨੋ ਮਰਿਵਾਏ ।।
ਸਤਿ ਵਾਰੀ ਮੂਹੁ ਫਿਟਕਾਰ ਕੈ
ਨਾਉ ਝੂਠੇ ਦਾ ਲਈਐ ।।
ਫਿਟੇ ਮੂਹ ਸੁਚੇ ਝੂਠੇ ਖਤਰੀ ਦਾ ਕਹੀਏ ।। ੫੯੦ ।।
ਨਉ ਸਾਲ ਅਵਸਥਾ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭਏ ।।
ਸਾਢੇ ਸਤਿ ਸਾਲ ਅਵਸਥਾ ਫਤੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਏ ।।
ਜੋਰਾਵਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਨ
ਖੰਡੇ ਨਾਲ ਬੇਗ ਛੁਟ ਗਏ ।।
ਅਧੀ ਘੜੀ ਫਤੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚਰਨ ਮਾਰਤੇ ਭਏ ।।
ਪੁਰੀ ਝੂਠੇ ਨੇ ਚੁਗਲੀ ਕਰਿ ਕੇ ਮਰਵਾਏ ।।

ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿਬਰ ਨੇ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਖੰਡੇ ਨਾਲ ਹੋਈ ਲਿਖੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫਤੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ "ਚਰਨ ਮਾਰਦੇ ਭਏ" ਤੋਂ ਪ੍ਰਤਖ ਸਾਬਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਖੰਡੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਗੇ ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭਲਾ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ "ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ" ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਾਚਣ ਯੋਗ ਹੈ ਜੋ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰੌੜਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ :—

"ਜੋ ਮੈਂ ਅਰਜ਼ ਕੀਆ। ਆਪ ਨੇ ਦੇਖਾ ਇਸ ਬਾਤ ਕੋ ਚਿਤ ਮੇਂ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਕੋ ਝੂਠਾ ਨੰਦ ਕਰਨਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਭਇਆ ਤਦ ਉਸ ਨੇ ਜਲਾਦਾਂ ਕਹੁ ਕਹਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਇਹ ਕਾਰਨ ਹੂਆ। ਉਸੀ ਜਗ੍ਹਾ ਦੋਨੋਂ ਸਾਹਿਬਜਾਦਿਆ ਕਾ ਦੇਹੁਰਾ ਜੀ ਹੈ।"

ਉਪਰੋਕਤ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਤੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਨੀਹਾਂ ਵਿਚ ਚਿਣੇ ਜਾਣ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਸੁਖਾ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕ 'ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦' ਵਿਚ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ :—

ਯੋ ਗਤ ਦੇਖ ਪਠਾਨ ਮਲੇਰਪਤੀ
ਤਿਨ ਕੋ ਧਿਧਕਾਰ ਕਰਾਯੋ ।।
ਗਾਰ ਦਈ ਖਤ੍ਰਹ ਕੋ ਜੜ੍ਹ ਨੀਚ
ਕਹਾਂ ਇਹ ਕਾਮ ਕਰਾਯੋ ।।
ਕੋਨ ਬਡੋ ਰਣਜੀਤ ਤੁਮੈ ਜਸ,
ਸ਼ੀਰ ਸੁ ਖੋਰਹਿ ਮਾਰ ਗਵਾਯੋ ।।
ਨਾਗ ਭਯੋ ਅਬ ਹੈ ਤੁਮਰੋ ਬਾਦਸ਼ਾਹ
ਮਨੋ ਅਖ ਅੰਧ ਲਖਾਯੋ ।। ੨੭੨ ।।
ਜੂਝ ਗਏ ਜਬ ਯੋ ਜੁਗ ਬੰਧਵ
ਦੇਖਤ ਲੋਗ ਸਭੋ ਨਰ ਨਾਰੀ ।।
ਸਿਖ ਹੁਤੋ ਤਿਹ ਏਕ ਬਡੋ ਘਰ
ਟੋਡਰ ਮਲ ਸੁ ਖਤ੍ਰਹੁ ਭਾਰੀ ।।
ਸੋ ਸੁਨ ਬਾਤਪਪਾਤ ਧਰਾਪਰ ਆਨ
ਪੁਜਯੋ ਉਹ ਠੋਰ ਮਝਾਰੀ ।।
ਦੇ ਧਨ ਬਿਤ ਘਨੀ ਕਿ ਮਲੇਛ ਛਡਾਇ
ਕਹਯੋ ਗੁਰ ਨੰਦ ਅਵਤਾਰੀ ।। ੨੭੩ ।।

ਚੌਪਈ :

ਕਾ ਨਿਰਖਹਿ ਵਹ ਅਾਂਗ ਸੁਆਈ ।।
ਅਦਭੁਤ ਕਾਮ ਉਨ ਕਰਯੋ ਕਸਾਈ ।।
ਦੋਉ ਸਿਸਨ ਕੇ ਸੀਸ ਉਤਾਰੀ ।।
ਦਏ ਕਾਟ ਉਨ ਅਧਮ ਗਵਾਰੀ ।। ੨੭੪ ।।

ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਪ੍ਰਥਾਇ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ"[10] (ਰਚਨ ਕਾਲ ੧੮੧੨ ਈਸਵੀ) ਵੀ ਵਾਚਣ ਯੋਗ ਹੈ :—

ਯਹ ਸੁਨ ਬਾਲਕ ਨ ਗੁਸੇ ਆਯੋ ।।
ਹਮਰੇ ਪਿਤ ਕੋ ਸਕੈ ਮਰਵਾਯੋ ।।
ਹਮਰੋ ਪਿਤਾ ਬਡ ਰਖਤ ਹਥਯਾਰ ।।
ਮਾਰਨ ਵਾਹੇ ਵਹੁ ਲਏ ਮਾਰ ।। ੨੮ ।।
ਸੁਨਿ ਨਵਾਬ ਯੋ ਸੁਖਨ ਉਚਾਰੇ ।।
ਹੈ ਇਹ ਲਰਕੇ ਜਿਬਹ ਕਰਨੇ ਵਾਰੇ ।।
ਜੇ ਇਹ ਹੋਂਹਿ ਨ ਮੁਸਲਮਾਨ ।।
ਕਰੋ ਜਿਬਹ ਇਨ ਮਾਰੋ ਜਾਨ ।। ੨੧ ।।

ਦੋਹਰਾ

ਇਤਕ ਕਰੀ ਜਬ ਦੁਸਟ ਸੁਨਿ ਤੁਰਕ ਭਏ ਪਰਸਿੰਨ ।।
ਫੜੇ ਘਸੀਟੇ ਹੋਵਤੇ ਆਯੋ ਉਨੈ ਨ ਤਰਸ ਮਨ ।। ੩੦ ।।

ਚੌਪਈ

ਹੁਤੋ ਉਹਾਂ ਥੇ ਛੂਰੋ ਇਕ ਵਾਰ ।।
ਦੇ ਗੋਡੇ ਹੇਠ ਕਰ ਜਿਬਹ ਡਾਰੋ ।
ਤੜਫ ਤੜਫ ਗਈ ਜਿੰਦ ਉਡਾਇ ।।
ਇਮ ਸ਼ੀਰ ਖੋਰ ਦੁਇ ਦਏ ਕਤਲਾਇ ।। ੩੧ ।।

ਮਹਾਂਕਵਿ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਅਨੂਪਮ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਵਿ ਗਰੰਥ "ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ" ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਅਦੁਤੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਕਵੀ ਦੁਆਰਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਗਰੰਥ ਵਿਚ ਵੀ

ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਜਲਾਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਹੀਦ ਹੁੰਦੇ ਦਸਿਆ ਹੈ, ਨੀਹਾਂ ਵਿਚ ਚਿਣਨ ਦੀ ਸਜਾ ਨਹੀਂ ਦਿਤੀ ਸੀ :—

ਅਧਮ ਤਬੈ ਤਰਵਾਰ ਚਲਾਈ ॥
ਸਿਰ ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ ਦਯੋ ਗਿਰਾਈ ॥
ਬਹੁਰ ਦੂਸਰੋ ਵਾਰ ਪ੍ਰਹਾਰਾ ॥
ਫਤੇ ਸਿੰਘ ਕੋ ਸੀਸ ਉਤਾਰਾ । ੧੧ ॥
ਹਾਹਾਕਾਰ ਜਹਾਂ ਕਹਿੰ ਭਯੋ ॥
ਜੈ ਜੈ ਸ਼ਬਦ ਸੁਰਨਿ ਮਹਿ ਭਯੋ ॥
ਧੰਨ ਗੁਰੂ ਸੁਤ ਧੀਰਜ ਧਾਰੀ ॥
ਧਰਮ ਹੇਤ ਸਿਰ ਦੀਯੋ ਉਤਾਰੀ ॥ ੧੨ ॥

ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਪੰਡਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਲਗ ਭਗ ੧੯੫੫ ਈਸਵੀ) ਰਚਿਤ ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਬਾਰੇ "ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ"[11] ਵਿਚ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਬਾਰੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

"ਅਰ ਦੋ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਜੋਰਾਵਰ ਸਿੰਘ ਨਉ ਬਰਖ ਕੀ ਉਮਰ ਮੈ । ਅਰ ਫਤੇ ਸਿੰਘ ਸਾਤ ਬਰਖ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਘਾਟ ਕੀ ਉਮਰ ਮੈ ਸੰਮਤ ੧੭੬੨ ਪੋਹ ਕੀ ਤੀਸਰੀ ਮੰਗਲਵਾਰ ਸਵਾ ਪਹਿਰ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਮਲੇਛੋਂ ਨੇ ਫਿਟ ਮੂੰਹੀ ਸਿਰਹੰਦ ਬਿਖੈ ਉਦਰ ਚਾਕ ਕਰਕੈ ਸਹੀਦ ਕਰੇ । ਅਰ ਸਰੀਰੋਂ ਕੇ ਸਸਕਾਰ ਸਿਖਾਂ ਨੈ ਪੁਲਾਂ ਪਾਸ ਸਹਰ ਤੇ ਬਾਹਰ ਕਰੇ । ਉਸ ਅਸਥਾਨ ਕਾ ਨਾਮ 'ਜੋਤੀ ਸਰੂਪ' ਹੈ । ਅਰ ਦੇਹਰੇ ਅੰਤਰ ਜਹਾਂ ਸਰੀਰ ਛੁਟੇ ਹੈ, ਉਹਾਂ ਹੈ—ਜਿਸ ਕਉ ਫਤੇਗੜ੍ਹ ਕਹਤੇ ਹੈ ।"

ਮਹੰਤ ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ, ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ਗ੍ਰੰਥ "ਗੁਰ ਪਦ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼"[12] (ਰਚਨ ਕਾਲ ਸੰਮਤ ੧੯੨੩ ਬਿ:, ੧੮੬੬ ਈਸਵੀ) ਵਿਚ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਬਾਰੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

ਤਬ ਬਜੀਦ ਖਾਂ ਆਗਿਆ ਦਈ ॥
ਕਾਟਹੁ ਸੀਸ ਦੇਰ ਨਹਿੰ ਕਈ ॥
ਪੁਨ ਮਲੇਰੀਅਹਿ ਬਹੁ ਸਮਝਾਯੋ ॥
ਸ਼ੀਰ ਖੋਰ ਕਰ ਪਾਪ ਸੁਝਾਯੋ ॥
ਬੋਲ ਚਾਲ ਮਹਿ ਸੁਜ ਨਾਲ ॥
ਯਹ ਕੁਲ ਰੀਤ ਜੁ ਸੁਨਤ ਸਬਾਬ ॥

......

ਗਿਲਜਨ ਕਿਓ ਅਧਰਮ ਅਪਾਰਾ ॥
ਦਯਾਂ ਸੀਸ ਬਾਲਕਨ ਉਤਾਰਾ ॥
ਤੁਰਕਨ ਸੀਸ ਭਾਰ ਯਹ ਭਾਰਾ ॥
ਜੋ ਹੈ ਕਿਓ ਹੂੰ ਨਾਹਿੰ ਉਤਾਰਾ ॥[13]

ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਤ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' (ਰਚਨ ਕਾਲ ੧੯੨੪ ਬਿਕਰਮੀ ੧੮੬੭ ਈਸਵੀ) ਵਿਚ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਬਾਰੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ :—

ਸੁਨਿ ਨਾਜਮ ਜੀ ਹਮਰੀ ਬਾਤੈਂ ॥
ਕਹੋ ਨੀਤਿ ਕੀ ਰੀਤ ਵਖਯਾਤੈਂ ॥
ਸਰਪ ਸੁਤਨ ਕੋ ਸਭੀ ਬਿਚਾਰੈਂ ॥
ਤਿਨਕਾ ਕਹਾਂ ਵਿਗਾਰ ਨਿਹਾਰੈਂ ॥
ਤੈਸੇ ਜੋ ਸਤਰੂ ਕਾ ਬੇਟਾ ॥
ਚਹੀਏ ਛੋਟਾ ਬੜਾ ਸਮੇਟਾ ॥
ਪਨ ਯਹਿ ਉਸੀ ਸਰਪ ਕੇ ਬੇਟੇ ॥
ਹੈ ਜਿਨ ਲਾਖੋਂ ਤੁਰਕ ਸਮੇਟੇ ॥ ੬੯ ॥
ਦੋਸ਼ ਅਦੋਸ਼ ਨ ਜਰਾ ਵਿਚਾਰੋ ॥
ਕਤਲ ਕਰਵੋ ਬਿਨਾ ਅਵਾਰੋ ॥
ਮਾਨ ਬਜੀਦੇ ਕਹਯੋ ਜਲਾਦਨ ॥
ਮਾਰੋ ਗਰਦਨ ਇਕ ਗੁਰ-ਜਾਦਨ ॥ ੭੦ ॥
ਸਯਦ ਹੁਤੇ ਸਮਾਣੇ ਕੇਰੇ ॥
ਗਹੇ ਕਤਲ ਹਿਤ ਉਨ ਬਿਨ ਦੇਰੇ ॥
ਤਬ ਗੁਰ ਸੁਤ ਨਿਜ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਗੈ ॥
ਗਏ ਤਿਆਗ ਤ੍ਰਿਣ ਜਯੋਂ ਨਿਜ ਅੰਗੈ ॥ ੭੧ ॥
ਸੁਮਨ ਮਾਲ ਰਾਜ ਗਰ ਤੇ ਜੈਸੇ ॥
ਗਿਰਤ ਤਜੇ ਤਨ ਤਿਨਹੂ ਜੈਸੇ ॥
ਪੇਖ ਜਲਾਦ ਰਹੇ ਹੈਰਾਨੇ ॥
ਫਿਰ ਤਿਨ ਕਰੀ ਆਪਨੀ ਬਾਨੈ ॥ ੭੨ ॥
ਲੋਥਨ ਕੀ ਗਰਦਨ ਕੇ ਵੀਚੈ ॥
ਫੇਰੇ ਛੁਰੇ ਤਿਨੋ ਤਬ ਨੀਚੈ ॥
ਕਰੇ ਕਤਲ ਦਿਖਰਾਵਨ ਹੇਤੈਂ ॥
ਯਹ ਸਬਹਨ ਡਬ ਲਖਯੋ ਨ ਭੇਤੈ ॥ ੭੩ ॥

ਇਹ ਕੁਝ ਕੁ ਅਤਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ 'ਚੋਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਬਾਰੇ ਹਵਾਲੇ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਅਨੇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਝਿਕਠੇ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ।

ਸਿੱਟਾ :—

ਉਪਰੋਕਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗਰੰਥਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਦੋਂ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਛਡਿਆ ਤਾਂ ਛੋਟੇ ਸਹਿਬਜਾਦੇ ਸਰਸਾ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਵਿਛੜੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਜੀ ਕੁਝ ਸੇਵਕਾਂ (ਦੁਨਾ ਸਿੰਘ ਹੰਡੂਰੀਆ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਸੁਭਿਖੀ) ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਮੇਤ ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਦੇ ਚੌਧਰੀ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਪਰ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਜੀ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਦੋਵੇਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਕੁੰਮੇ ਮਾਸ਼ਕੀ ਦੇ ਘਰ ਚਲੇ ਗਏ । ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਸਹੇੜੀ ਦੇ ਮਸੰਦ ਮਿਲੇ ਜੋ ਮਾਤਾ ਜੀ ਤੇ ਸਾਹਿਬਜਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲੈ ਗਏ । ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੰਗੂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰੋਲ ਸ਼ਕੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਗੰਗੂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵੀ ਕਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਗੰਗੂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਅਜੋਕੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦਾ ਕਲਪਤ ਪਾਤਰ ਹੈ ।

ਮਸੰਦਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸੂਬਾ ਸਰਹੰਦ ਕੋਲ ਪਕੜਾ ਦਿਤਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਹਿਬਜਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਕਈ ਲਾਲਚ ਤੇ ਡਰਾਵੇ ਦਿਤੇ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਦੀਨ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਏ । ਫਿਰ ਵਜੀਰ ਖਾਨ ਸੂਬੇ ਨੇ ਜਲਾਦਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦੇਕੇ ਕਟਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਵਾ ਦਿਤਾ । ਉਪਰੋਕਤ ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਸਾਬਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਬਜਾਦੇ ਨੀਹਾਂ ਵਿਚ ਚਿਣਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਸਗੋਂ ਉਹ ਕਟਾਰ ਅਥਵਾ ਤਲਵਾਰ ਆਦਿਕ ਨਾਲ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤੇ ਗਏ । ਮੇਰੀ ਖੋਜੀਆਂ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਹੋਰ ਖੋਜ ਕਰਨ ।

ਫੁਟ ਨੋਟ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

੧. ਪ੍ਰੋ: ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ : ਚਾਰ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ, ਪੰਨਾ ੧੫

੨. ਪ੍ਰੋ: ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ : ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ, ਪੰਨਾ ੬੨, ਕਲਮ ਮੰਦਰ ਲੋਇਰ ਮਾਲ, ਪਟਿਆਲਾ, ੧੯੮੯.

੩. ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿਬਰ : ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾ ਦਸਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਕਾ, ਪਰਖ, ਛੇਮਾਹੀ ਰਿਸਾਲਾ, ਪੰਨਾ ੧੫੦, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ੧੯੭੨.

੪. ਪ੍ਰੋ: ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ : ਚਾਰ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ, ਪੰਨਾ ੨੨

੫. ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਲਾਂਬਾ, ਖਜ਼ਾਨ ਸਿੰਘ : ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕ੍ਰਿਤ ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ, ਪੰਨਾ ੮੭੬-੮੭੭, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ੧੯੭੧.

੬. ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ : ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦, ਪੰਨਾ ੪੪੬, ਰਚਨ ਕਾਲ ੧੭੯੭ ਈ: ਛਾਪਕ ਰਾਮ ਚੰਦ ਮਾਨਕ ਟਾਹਲਾ ਪੁਸਤਕੋਂ ਵਾਲੇ, ਲੁਹਾਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ਾ, ਲਾਹੌਰ.

੭. ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਾਵਿ ਗਰੰਥ "ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼" ਅਰਥਾਤ "ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਉਦਯ" ਦਾ ਨਾਮ "ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ" ਗਰੰਥ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ । ਜਿਸ ਪ੍ਰਤੀ 'ਚੋਂ ਮੈਂ ਇਹ ਹਵਾਲਾ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਨੇ ਇਹ ਨੋਟ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :— ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਗ੍ਰਿੰਥ ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਕਲਗੀਧਰ ਜੀ ਛੇ ਰੁਤਾਂ ਦੋ ਐਨ ਕ੍ਰਿਤ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬ ਇਮਦਾਦ ਬਖਸ਼ੀ ਮੇਘ ਰਾਮ ਜੀ ਛਪ ਕਰ ਸੰਪੂਰਨ ਹੂਆ..... ਯੰਤ੍ਰਾਲਯ ਆਫਤਾਬ ਪੰਜਾਬ ਲਾਹੌਰ ਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਯੁਤ ਦੀਵਾਨ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਕੇ ਅਧਿਕਾਰ ਸੇ ਮੁਦ੍ਰਿਤ ਹੂਆ । ਸੰਮਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਕਾ ੪੨੩ ਵਾ ਸੰਮਤ ੧੯੪੯ ਬਿਕਰਮੀ ਸੰਨ ੧੮੯੨ ਈਸਵੀ".

੮. ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਲਿਖਤ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਖਤ ਹੈ । ਇਸ ਲਿਖਤ ਦਾ ਲੇਖਕ ਦੁਨਾ ਸਿੰਘ ਹੰਡੂਰੀਆ, ਸਾਹਿਬਜਾਦਿਆਂ ਨਾਲ ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਤਕ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਉਸ ਕਵਿ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪ੍ਰੋ: ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਇਕ ਨਕਲ ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੇਂਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 'ਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਤੀ ਨੰਬਰ ੬੦੪੫ ਅੰਕਿਤ ਸੀ ਜੋ ੧੯੮੪ ਦੀ ਫੌਜੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚ ਸੜ ਕੇ ਰਾਖ ਹੋ ਚੁਕੀ ਹੈ । ਇਹ ਕ੍ਰਿਤ ਦੁਨਾ ਸਿੰਘ ਹੰਡੂਰੀਆ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੁਢਾਪੇ ਸਮੇਂ ਲਿਖੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ।

੯. ਸੁਖਾ ਸਿੰਘ : ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸਾਹੀ ੧੦, ਪੰਨਾ ੩੨੨ (ਹਿੰਦੀ) ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ; ੧੯੭੦.

੧੦. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ : ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ : ਸੰਪਾਦਕ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ ੬੩, ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ.

੧੧. ਇਹ ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਪੰਡਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਰਚਿਤ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਕਦੋਂ ਲਿਖੀ ਗਈ, ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਵਿਚ ਪੰਜ ਇਕ ਨਾਮ ਵਾਲੇ ਪੰਡਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋ ਚੁਕੇ ਹਨ ਪਰ ਸਾਡੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦੀ ਗਿੜਵੜੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਜ਼ਿਲਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਨ । ਡੇਰਾ ਗਿੜਵੜੀ-ਕੁਰਾਲਾ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਨੇੜੇ ਸਥਿਤ ਹੈ,

ਮੈਂ ਕਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਚਿਤ ਪੁਸਤਕ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲਿਖਤ ਪੰਡਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਗਿੜਵੜੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਰਚਿਤ ਹੈ ! ਆਪ ਜੀ ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਨਿਰਮਲ ਭੂਸ਼ਣ' ਪੰਨਾ ੧੦੫ ਅਨੁਸਾਰ ੧੯੧੨ ਬਿਕਰਮੀ ਦੇ ਕੁੰਭ ਸਮੇਂ ਹਰਿਦੁਆਰ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਲਿਖਤ ਦਾ ਸਮਾਂ ੧੯੧੨ ਬਿਕਰਮੀ (੧੮੫੫ ਈਸਵੀ) ਦੇ ਲਗ ਭਗ ਮੰਨਿਆ ਹੈ । ਇਹ ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪੁਸਤਕ "ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ" (ਸੰਪਾਦਕ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ) ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਸੀ ।

੧੨. ਮਹੰਤ ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ : ਗੁਰਪਦ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਸਾਖੀ ੨੦੫, ਉਤਰਾਰਧ, ਰਿਸਾਲਾ ਨਿਰੀਖਿਅਕ, ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੮੦, ਪੰਨਾ ੬.

੧੩. ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ : ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ : ਸੰਪਾਦਕ ਗਿਆਨੀ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭਾਗ ੩, ੧੯੫੫-੫੬.

ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ
ਪਿੰਡ—ਜੀਆ ਨੱਥਾ
ਡਾਕਖਾਨਾ—ਖੁਡਾ (੧੪੪੩੦੫)
ਜ਼ਿਲਾ—ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ (ਪੰਜਾਬ)

Registered No. PB/JL—253 MONTHLY WARIAM JANUARY 1990
Registered with the Registrar of News Papers for India No. 26453/75

ਐਡਟਰ, ਪ੍ਰਿੰਟਰ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਤੇ ਮਾਲਕ ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼; ਲਾਡੋਵਾਲੀ ਰੋਡ, ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਛਪਵਾ ਕੇ
ਦਫਤਰ ਵਰਿਆਮ ਲਾਡੋਵਾਲੀ ਰੋਡ ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ।
Monthly WARIAM, Ladowali Road, Jalandhar-144001.